Khusrau, Amir
Dibachah-i Divan-i

اور عجیب و غریب ک

شرح حکمۃ الاشراق

دنیا مین بے نظیر

اردو

اس کتاب مین اُس علم کا بیان ہی جسکے ذریعہ سی حکماء اشراقین اپنے شاگردون کو صدہا کوس فاصلہ پر سبق پڑہاتے تھے شاگرد مشرق مین ہین اور اُستاد مغرب مین اور سبق ہو رہا ہی بُعد مسا... اُن کے ارشاد و تلقین مین حارج نہین ہوتا تھا - اس کتاب کے پہلے حصہ مین اُن منطقی مباح... کا بیان ہی جنکے معلوم کرنے سے انسان کی عقل سلیم بنجاتی ہے حق و باطل مین تمیز کرنے او... پہچاننے کا ملکہ پیدا ہوتا ہی ہر بات پر نظر ڈالتے ہی اُسکے عیب و صواب سے واقفیت ہو جاتی ہے

دوسرے حصہ مین اُن مغالطون کا بیان ہے جو بعض علمی مسائل مین حکماء متقدمین و متأخرین کو واقع ہوئے ہین نہایت لطیف اور عجیب و غریب بیان ہے

تیسرے حصہ مین خاص مقصود کتاب یعنے عالم انوار اور علم اشراق کا بیان ہے یہ ع... شعبدہ یا جادو یا مسمریزم نہین ہے بلکہ یہ وہ حقیقی علم ہے جسکے قواعد پر عمل پیرا ہونے... صوفیائے کاملین اور حکماء متالہین نے کشف و اشراق کے اعلے مقامات حاصل کیے ا... علم کا عامل جب چاہے اپنی روح سے بدن کا لباس جدا کرکے دوسرے قالب مین اُسکو داخل کرے یا آسمان و زمین کی سیر کرکے واپس آجائے ہر ایک مخفی چیز کو معلوم کرنا مردہ لوگون کی ارواح سے ملنا اسکے واسطے مشکل نہین ہی اور اپنے آپ کو ہر ایک صورت مین ظاہر کرنا نہا... آسان ہے علامہ قطب الدین رازی علیہ الرحمۃ اس کتاب کی تعریف مین لکھتے ہین ک... اسکی ہر سطر نور کی قلم سے حور کے رخسار پر لکھی جائے اور اسکے معانی عقل کی قلم سے نفس کی لوح پر نقش کیے جائین دنیا مین آجتک ایسی کتاب لکھی نہین گئی جب آپ ملاحظہ فرمائینگے تو خود معلوم کرلینگے کہ یہ کیا چیز ہے اور اسکی کیسی قدر کرنی چاہیے -

تینون حصون کی مجموعی قیمت پیشگی خریدار ہ دن کے واسطے صرف عہ

پتہ مولوی حافظ سید حسن نظامی خواہر زادہ حضرت خواجہ نظام الدین اولیا محبوب الٰہی قدس سرہ مالک کتب خانہ نظامیہ صوبہ دہلی

نامۂ اسکندری معروف بہ سکندرنامۂ خسروی

حضرت امیر خسرو طوطی ہند کی عجیب وغریب حکیمانہ و فلسفانہ تصنیف جو آپ نے مولٰنا نظامی کے جواب مین تحریر فرمایا اور وہ مضامین اس مین اضافہ کئے جو مولٰنا موصوف سے رہ گئے تھے قابل دید اور نایاب کتاب ہے قیمت عمہ

منشور شاہی معروف بہ مثنوی خضر خانی

مصنفہ حضرت امیر خسرو طوطی ہند علیہ الرحمۃ جس مین سلطان علاؤالدین خلجی کی فتوحات گجرات پر چڑہائی رانی دیول دی کی گرفتاری اور شہزادہ خضر خان کی عاشقی کے واقعات حسن وعشق کے کرشمے قابل دید ہین۔

قیمت عمہ

نہ سپہر خسروی

یہ کتاب حضرت امیر خسرو علیہ الرحمۃ نے نو بحرون مین تصنیف فرمائی ہے سلطان قطب الدین خلجی کے تاریخی حالات ملک دکن و تلنگانہ کی فتوحات شکارگاہ شاہی اور فوج شاہی و دربار شاہی کے نقشے کہینچ دیے ہین گیند بلے اور تیر وکمان کے مناظرے عجیب وغریب ہین قیمت عمہ

صحت جسمانی۔ یہ اس نادر رسالہ کا اردو ترجمہ ہے جو حضرت امام علی رضا علیہ السلام نے خلیفہ ہارون رشید کو تحریر فرمایا تھا اس رسالہ کے سہل والنسان اصول وقواعد کا جو شخص پابند ہوجائے اسکی صحت اور قوت روزافزون ترقی کرلے گی معہ رسالہ اخبار غیب مصنفہ امام سیوطی تمام اعضا کے پھڑکنے کی مجرب تاثیرات کا بیان ہے جنکے ذریعہ سے آئندہ پیش آنے والے واقعات کا بخوبی علم ہوسکتا ہے قیمت ار

دیوان غرۃ الکمال

مصنفہ حضرت سلطان الشعرا امیر خسرو طوطی ہند علیہ الرحمۃ یہ نایاب دیوان حضرت موصوف کی غزلون کا بہت بڑا ذخیرہ ہے ہم نے بڑی تلاش و جستجو سے اسکو بہم پہونچا کر نہایت صحت و صفائی کیساتھ عمدہ کاغذ پر خوشخط طبع کرنا شروع کر دیا ہے۔ قیمت عہ

مجموعہ مرات خیالات خسروی

جسکے اندر حضرت امیر خسرو طوطی ہند کی تصنیف سے تین رسائل شامل ہین (۱) مثنوی مرات خیالات توحید و تصوف کے بیان مین نظم (۲) انشاء رنگین نثر فارسی علم ادب اور انشا پردازی مین سب سے بہتر کتاب (۳) رسالہ اصول شاعری۔ فن شعر گوئی اور اوزانِ اشعار و ردیف و قافیہ کے اصول و فروع کا مفصل بیان یہ مجموعہ نہایت نایاب اور عجیب و غریب ہے خوش قسمتی سے ہمکو میسر ہوا اور ہم صرف ۸ ؍ مین آپ کی خدمت مین پیش کرتے ہین۔

دیوان نہایۃ الکمال

مصنفہ سلطان الشعرا حضرت امیر خسرو دہلوی قدس اللہ سرہ حضرت امیر خسرو علیہ الرحمۃ کے پاکیزہ کلام کی تعریف کرنی ہمارے امکان سے باہر ہے صرف اس قدر بیان کرنا کافی ہے کہ اس دیوان مین آپ کے نہایت چیدہ چیدہ قصائد مثنویات قطعات۔ رُباعیات۔ مُطایبات۔ چیستان یعنے ہیلیون کا مجموعہ ہے ایک بار ملاحظہ کرنے سے اسکی خوبی معلوم ہو گی قیمت صرف ایکروپیہ علاوہ محصولڈاک

نماز شام در درون و بیرون غبار آلوده در خاک رفت روز دیگر که لعل آفتاب از خاک برآمد بخاکی باز آمد باز بخاک بیزی خویش مشغول شد چند روزی هم برین گونه خاک شوئی می نمود و باران نیسانی از دیده میر بخت دانه که در زمین میر بخت بود سر بر نمیکرد تا روزی ابر دستی بر سر او سایه افگند نظرش بر آن خاکی افتاد غبارهای او را دید آب در چشمهاش بگشت آن دریا کف از در گذار در گذار آمد قطرات از مژهاش چکیدن گرفت خالی گوهری چون قطرهٔ آب خوشتر از آن در خوشاب که در خاک گم شده بود بر دست مفلس نهاد عارفی حاضر بود روی به مفلس آورده و گفت این ثمرهٔ صدق طلب تست نه عطیهٔ معطی ؎

تو بجو یاری که خدمت تست | بو که معطی بقیاس کرم خویش دهد

اکنون ما که گوهر اصلی در خاک طینت گم کرده ام اگر بیابیم و نیابیم کم از آنکه باری دست امید از دامن طلب کوتاه نکنیم باشد به که از آن چیزی گشاید آیهٔ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ درین سرچشمه اگر قطره جوی جوئی یابی اما بجوئی تا نیابی مَنْ طَلَبَ شَيْئاً جَدَّ وَجَدَ برین آستان اگر در کوبی باصحاب صفه رسی اما در کوب باش تا برسی مَنْ قَرَعَ بَاباً وَلَجَّ وَلَجَ کدام رونده درین مقامات پای راست نهاد که صاحب قدم نگشت کدام نشیننده درین مقام از سر پشیزی برخاست که مالک دو نیاره نشد وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا ای حکیمی که کنوز عرش از رموز تو ذره اند وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ و ای علیمی که بحور

حقهٔ عاج اگر در کف طفلان افتد		لعب شان چون همه خاک نجاک انبازند

خاک بر سر مردم که چندین جواهر ادامر د نواهی که آسمان تاب آن ندارد در د امانت نهاده اند و آنرا گم کرده دنبال خرمهره هاے حیوانیت میدود اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا بر من خاک راه طالبی باد که شب و روز خاک خود را می بیزد تا گوهر گم شدهٔ آدمیت را در یابد که رشتهٔ سر بجای دیگر میکشد مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ **بیت**

خاک می بیزم بدامن چون کنم گم کرده ام		در میان خاک در آید ار خویش را

پادشاهی خوب گوهر بمفلسی را درّی قیمتی بخشید مفلس که از بهر آبگینه صد هزار قطرات از دیده ببارید ی هرگز آنچنان بخشش نیامده بود حالی که آن تحفه در دستش افتاد مشتی بُرد و دلی شاد بطرف خانه روان شد یک لحظه از سلک صحبت خودش جدا نکردی و چون آبله پیوسته بر کف دست کرده داشتی روزی در رسته بازاری دُره در کف نهاده میگذشت ناگاه آواز روزگار بد آسیبی بدان مسکین رسید و دُر در خاک افتاده ناپیدا شد سررشته تمالک از دستش برفت از پای در آمد چنانکه مهره های پشتش نیز در خاک گم شده زمانی که جوهر عقل را بازیافت خاک بدامن مے بیخت **ہ**

هرچند که خاک را به بیزی ای دوست		از خاک همان خاک بود حاصل تو

بندگی خود وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون ودر قضای قضا یوم یفر المرء
من اخیه وامه وابیه وصاحبته وبنیه بنی اسرائیل قلم از صحن آتش ما وامهم النار نتوان
گریخت وبروانی مدح دونان از کانون کانوا یعبدون من دون الله فاهدوهم
الی صراط الجحیم نتوان جست در نیمقام دو پای از دو حرف لا باید برد اگر نتوان بهر بازو
پای بیار فردای قیامت که هر کس را فرداً فرداً حاضر آرند کلهم آتیه یوم القیمة فرداً این
پدر روز که امروز کار فرد انکرده ام اگر از حضرت فردانیت عمل مرا به حکم الاعمال
بالنیات نادرست خواهد بنیات سست تو بهار روشن شود که در آن مظالم النوا
چه ظلمتها یار باشد ربنا ظلمنا انفسنا عمر وانا چند مرده را در تابوت کرده توان
گردانید که این دست هیچ وقت آن نیاید که این جیفه را که بر بستر فی قلوبهم مرض
بیالوده است در فراموشخانه دع نفسک گور نهم واز این و با سرای اینما تکونوا یدرککم
الموت ولو کنتم فی بروج مشیدة بدان حرم ففروا الی الله احرام حرم ومن
یتوکل علی الله فهو حسبه بر بندیم وبجانب کعبه ومن دخله کان آمنا عزم جزم کنیم
بار جار ادخلوها بسلام آمنین کمر خدمت ایاک نعبد و ایاک نستعین بر میان همت
استوار کنیم مگر در پیش گاه فی مقعد صدق عند ملیک مقتدر اقتدار یابیم بیت

کس بتو از خویش نه اندر رسید		تا تو نخوانی که تو اندر رسید

اگر آدمی بیچاره بداند که این صندوق استخوانی را برای چه تحف نوادر ساخته
اند هرگز از خار وخس دنیا مملو نگرداند

قطعه

اشعار درماندم اگر موسی موی موی از ریش فرعون دور کردمی میخواستم زبان تیز خود را موسی وقت خود سازم و اینهمه رستخیز درهم پیچیده پاک کنم وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي يَفْقَهُوا قَوْلِي ٥

ای نیل سپهر از تو همیشه تنگ و تاب	دریاب مرا تا نگذشت از سر من آب

افسوس هزار افسوس که بدین افسونی چند مزور و دریغ هزار دریغ که بدین دروغ چند مموه انفاس نفیس را بپایان آورده ام و عمر عزیز را بسر رسانیدم از شعر حاصلی که در مشت دارم مشتی باد دست و دانی که از باد و خاک جز خاک در مشت نیاید بسیار درین سودا مشت در تاریکی زدم اکنون اگر خواهم که دست شویم از باد دست نتوانم شست اینهمه هوای دل بود که سخن نام کردم و هر نفس در بروت افگندم و نتوانستم که این اشعار زنخ را المجالس یُوَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا بنوشم گرفتم که این سخن از روانی باد دست آخر چند توان برانید قبول کردم که دفتر اوراق گلست آخر چند توان خندانید بر تن نامی برین شگوفه خاکست وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ درین پنج روزه عمر سهل باشد که چه ثمره بر تواند گرفت خاصه که ایام بهار حیاتش همه ضایع بر باد درود۔

یک گل نشگفت ازین گلستان ما را	افسوس که روزگار ضایع کردیم

چندین فکر که درین کفر و زندقه صرف شد بایستی که در کاری بایسته یعنی در عالم وحدانیت مصروف شدی ما برای آن آفریده شدیم که در بندگی او باشیم نه در

نهادن است گرد جگر بر خواهد آمد من نیز آن داغ از برای دل او قبول خواهم کرد
و هر چیزی که درین اوراق نیست بر دل ابتر او نهاد چنانکه هزار حیله آتش
خویش آید اما دانم که دانا نادانی نکند و نادان هر چه کند از دانائی نباشد پس
امید باشد که از همسران سرسری نتوانند جست

ای گر سر جهل در غباری بابا	داری سر آنکه سر نداری بابا

هر هنری که من در کتاب کردم بشما بخشیدم هر عیبی که شما خواهید کرد بمن بخشید هر چه درین
سلک گزیده است از شما چیده ام و هم برش می افشانم اَخَذْنَا مِنْكُمْ وَنَثَرْنَا عَلَيْكُمْ
خاتونان خطا بسیار اند که از حریر و قصب من پوشیده و بیرون رفته اند پاک چشمان را
شرط پرده پوشی آن باشد که برهنه نکنند مهر این خوبان وفا و کرم است هر گر این
نبود جمله حرامند بر دل بسیار خواستم که در خلوت جای صمت نجا جا گیرم اما جای آن
نبود زیرا که گاه زبانه تَكَلَّمُوا حَتّٰى تُعْرَفُوا را اشتغال هید ارد وگاه اَلْمَرْءُ
مَخْبُوْءٌ فِی طَيِّ لِسَانِهِ لَا فِی طَيْلَسَانِهِ پرده بر من درید آشنایان میگفتند که سخن تو آب
زر دارد از دهانهای عدن ابیض سنگین را بنوک قلم بکاو و بیرون تراو تا مردمان
بدانند که شراب روحانی چه باشد وَاضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا
عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ از هیبت دور باش لَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ بارها
خواستم که این خامهٔ خام را از دست بیندازم هر بار که خود گفتم که اَلْقِ مَا فِی يَمِيْنِكَ
غرور فَاُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدًا در سرم افگند که باز ریش بیش کرده ترصیعات

کوی استنجا هندوی کرده اند بدان بوی دماغ شان گنده شده نگهداری که
قدر نه دانند افغانی را در ریزه داد ند رو که بوی باز الست بار را باحداث پلید مزاجی که
یعنی کاکو
هر یکی حدثی است حدیث نیست وسلامهم خیراه والسلام -

صحبت کنند شان جز زبی صحبت نیست   ننشین ای سفله چو این شرم ز پیشم برخواست

تا معذرت احرار که درین خط بنظر آزادی خواهند دید چنانکه از بنده گان توقع
باشد بندگی کنم ~

انصاف سخن بستدم و داد هنر داد   انصاف دهم گر تو ز انصاف کنی یاد

بنده خسرو که درین بازار پر سودا ربازره گان کم مایه است قدری متاع قلت
که در خریطه داشت رحل کشاد چنانکه رسم خریدار گیری باشد زنگی را چون ظلمی نور
نامزد کرد شاید که مقومان این متاع ومقیمان این ضیاع چنانکه دانند توانند دلال
لطف شوند و در فروختنی در محل دریغ ندارند و بیع را فرو بالا نکنند که عیب باشد من
خود قیمت کالاء خویش میدانم کالایش کساد دارد اما چون کشادم و خود را در بار کرم
عاقلان بستم باید که بر بستها را در کشاد ننیند از ند باستهر اشنیں آینده نه باستهزا هر چه
نیک است از آن خود گیرند و هر چه بد است از من بگیرند من سودائی هر حرفی
ازین کتاب از خون سویدا سود کرده ام اگر شمش هست اینست و اگر جگر همین از آن
کرشمهٔ از شمائمهٔ اخلاق هست از برای پرده پوشی عطار کم بضاعت این مشک را
تعویذ خواهد ساخت و بر بازوی اعتقاد عقد کرده آنسو نند ه که در بند دل مرغ

زآلایش این زلف نکوروی
بگذاشته ام قصر و دو موی

شبهه خطائی که در دل ایشان بگذشته برسند و بگذرانیده و از سر آن بگذشته باصلاح ننوشته ٥

آن سپیدی در میان شعر من دانی که چیست
رد شده است از بس که سعیها خراب رفته اند

دوستان زانجا که ذیل عاطفت گسترده اند
نه آستین خاشاک و خس را زین ره دامن رفته اند

نیست باک از عالمی دشمن شو و زاقبال دوست
کانچه دشمن خواست گفتن دوستان هم گفته اند

هر مواخذه که دشمن خواهد کرد چون دوست بجا آورده است و لغزش را امکان ورود صحت صواب کوشیده واجب کند که هیچ وجود دیرا ازین موجود امتناع تمکین نگردد و اگر بجای رمزی و یا خیالی بنقصان مواخذه ماخوذ مانده باشد و پوشیده گذشته جائی که چندین جوهر آفتاب تابنده و در افزون لامع و لایح گردد و یک شبه هم در چندین جوهرهای پر مایه بدان نظر نکنند اما اگر حسی یا خسیسی از چندین در همان تشنیع را عیب خواهد گردان بیچاره را معذور داشتم که هر کس آن کار گشاید که در بانه دارد ٥

گر مثل کناس اندر کوی عطاران رود
کار با گلخن بود او را نه با مشک و عبیر

حلال خور دمردار خور

جعل گر سوی باغ آید بوید
مگر سر گیرد نگاه و باغبانان

حین العنادل فی الروضات منتظر
و للذباب عزاب الروض للبیت

دیوانه شد بد عندلیب در باغ لیبب خوشتنی
طیران میکند زاغ و بباغ بهر خور دار

خداوندا این نخلی کرد نادانی از خوشنوای باغ گنده شدن جعل بوی جعل کوی که بر سر هر

ورستگاری سخن بازوی من باشند من نیز از ابیات جنات صفات خویش ایشانرا
که میگفتند که با اصحاب جحیم برابرند با اصحاب الیمین فی سدر مخضود وطلح منضود
میزبان شدم واز سواد چون بوستان دل چون آب آن تماشا ظل ممدود و
ماء مسکوب بهره ور شان کردم بعد ازین از میوه دل خویش که بی انقطاع است
صلا دهم وفاکهة کثیرة لا مقطوعة ولا ممنوعة در هر عالم چنان دروهم و بساط سخن را
چنان بر آسمان گسترم که بعد انبارا معلوم گردد که نقش فرش مرفوعه در بهشت چگونه است
و نادانان بدانند که مشتی مصنوعات ما در شمار همه انشاها است و معنی انا انشاناهن
انشاء [illegible] باشد و آنچه [illegible] ابکارا عربا اترابا مر اصحاب یمین را وعده است که و
[illegible] ابکارا عربا اترابا لاصحاب الیمین اصحاب یمین را هم انجا مبرهن
گردد

بنگر به بیاض ورقم چند نکویی است		گویی که مگر نامه اصحاب یمین است

بدان معاند که ضد دانش منست اگر دانا نیستم دانا شناس هستم این حسیب را که در
عقد حساب [illegible] دوام عقیده دارم که در دانش عربی و پارسی چنان اند که از عرب
تا پارس امثال این اماثل نیابند و در دادن انصاف چنانکه انصاف توان
دادن [illegible] نصف درین مساوده چون نظر بینایان تافته است
چشم دارم که بی دیده گان جای کورکاوی نباشد زیرا که این بصران از باریک
بینی سر مویی [illegible] نگذاشته نکرده اند

دقلب کرده ایشان هیچکس ثابت نتواند کرد یکی آنها مولانا شهاب الدین
الحق آن شهاب ثاقب که در لطافت طبع آتش پاره آبست و در دل شب روشن
روشش او از انوار غیب خبر آرد و صد هزار انجمن را گرم دارد تا جهانی از و مقتبس
گردد اِنّی آنَسْتُ نَارًا لَعَلّی آتِیکُم مِنْهَا بِخَبَرٍ اَو آتِیکُم بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّکُم تَصْطَلُونَ دوم
قاضی سراج الملة که نور سراج امتی از زبان او بطاق فلک سر کشیده است
و بروج سما را روشن گردانیده و را سراج نتوان گفت بلکه قمر منیر توان خواند
تَبَارَکَ الَّذِی جَعَلَ فِی السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِیهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِیرًا نَوَّرَ اللهُ وَرَضِیَ عَن
اَبِیهِ سیوم برادر تاج الدین زاهد که میان پادشاهان سخن آن سر آمده را فرق مسلم
است اگر اخوانه موافق آن یوسف لقا را هزار جان بها کنند همچنان باشند که یوسف را
بهفده درم قلب خریده باشند وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَکَانُوا فِیهِ
مِنَ الزَّاهِدِینَ وچهارم برادرم علاء الدین علی شاه نزل الغاب الکل من السماء
وعلی لقبه علی السماء دوستی موافق و واقف و منصف که نه روی این نگاه دارد
و نه پشت بانصاف کند از آنجا که راستی قلم اوست در صحیفه من کذاب غیر رقم
راستی نکشد زهی علی که صدق زبانش از خلق محمدی حکایت میکند وَجَعَلْنَا لَهُم
لِسَانَ صِدْقٍ عَلِیًّا به بین بدقدرت خدای در راستان من چه ایادی بسود
گردانید که مرا بقلب [illegible] اعتنا [illegible] و همچنین آیادی مسعود گردانید که [illegible]
را که بالا دست انگشت [illegible]

فریاد ازین کلته زبانان نیم کله که زبان تصنیف ایشان در کله تیغ کل لسانی بریده
است در استغراقها من ببهانه آشنائی در می آیند و دزدی آشکارا میکنند
در سفینهٔ رخنه می افگند ایشان میشوند و سفینهٔ پر آب خود بلکه جمله سفینهای سوداگران
این بحور را غصب میکنند یَاْخُذُ کُلَّ سَفِینَةٍ غَصْبًا گوهرها پیش من بر می چینند و
من از ایشان مهره می چینم زیرا که میدانم که لآلی بزرگست و در دهان ایشان
نخواهد گنجید **بیت**

دزد من اند جمله و اند کسی که داند	کاندر کف گدایان گوهر نهان ماند

از تاریخ سنه خمس و ثمانین و ستمائه که سی و چهار ساله بودم تا غایت بر محرران دیوان
جمع آمده بود همه درین دفتر ثبت افتاد و بعد ازین هرچه جمع گردد هم درین کارخانه
خرج شود ان شاء الله انشاء که درین دیوان انشا که طغرا بیمثال دارد اگرچه بیشتر
توقیعات کالبدی گذشت اما هر یک منشور جاوطلی توان خواند چون با ستصواب
بزرگانست که عبارت از ادای اوصاف ایشان قاصر است بر حکم این منشور
ولایت سخن که هم سینی است و هم قلمی تا روز حساب اقطاع منست **شعر**

مراست تا بقیامت ولایت معنی	که کلک من بسر تازیانه داد مرا

بزرگان که من گدا این خردهٔ چند را از دریزهٔ درهای ایشان یافته ام ایشانند
و ایشانند که این نقد را نیکو شناسند و هر ناقد نمی شناسد از آنجا که قُلُوبُ
ایشانست جمله قلبهای عالم را در یک نظر سره کنند و سره کردهٔ ایشان را هیچکس قلب نتوانند

کسی را که زینگونه تابی بود　　نه ناچیز بود کافتابی بود

چندین حلوای دمیده انفاس و کاسه پخته دماغ که از دیگ سودا بکفچه قلم برون آورده ام از برای آنست که تهی دیدگان معانی را چشم پرشود و از دود دوات و الف کلک ثانی نادرست پخته کرده تا هیچ جوع و فاقه جهل ایشان را شبانی باشد این لذت اگر کسی را برسد بلکه این نعمت را از هیچکس دریغ نیست اما از هیچ کس در لغیست ❊

لقمه زان من خورند و هم مرا گویند بد　　ای مسلمانان فغان زین خیل کافر نعمتان

هر شکر قلم که درین کاغذ ریخته ام از نی قلم منست و عسل دیگران از نحل که به تحکم مومین من غوغا زنبوره می آرند چون خانه شهد من صد هزار سوراخ میکنند عسل من بیرون می آرند و هم پیش من فروشند و من شکر اند این نعمت در روی ایشان از شکر شیرین تر میگویم آری لیس شکر نعمة الا بذکرها قطعه

کاسه لا مال معنی پیش ایشان بسته است　　چیست هم از رفته در پیش ایشان شهد دیگر

در پنبه های موری شهد ایشان بسته است　　جز مگس گرچه انگبین آید برون فرزند دیگر

هر سخن نیکو که از من شنوند از آن خود میگویند و هر بدی که خود میگویند از آن من میگویند و دهان بدگفت ایشان گواهست من گواهی میدهد بر نیکو گفتها

شعر

بنازم الکلاب نیش بدلیل بده　　تلی ان الکساد لی جم بده

بیشتر میکند و میگوید که من امروز مقابل آفتابم آهنگ روی او و اینک روی من تا ناگاه صبح صادق در گوشهای آفتاب بدید آفتاب بروی بر آید و روی در روی آورد و گرم شود در زمان کونه او یگرددو آنچه کوکبه او بشکنند و از غایت بیتابی سپر بیفگنند و در زمین فرو روند مثل ناقصان عزند مزاج همین حکم دارد که از شب روی سواد دیگران روشنائی گرد می آرند و خود را میان جماعت خمول و خمود بدر الدجائی میسازند ناگاه صادقی چون صبح نور در دیده ایشان در می یابد که پرتو آفتاب دولت کسی هست از بانگی تاریکی شان می آرد **مثنوی**

زهره چندان بود ستاره نواز | که دف مه بدان نشیند و ساز
ماه چندان شود سپهر آرای | که ز خورشید صفر باشد جای
چون زند خنده آفتاب بلند | گم شود پیش ماه پنهان چند

اما سخنوران کامل بالتشبیه با آفتاب روشنتر می آمد زیرا که چنانکه آفتاب همت وقت کامل است و از عین الکمال نقصان را در عین کمال او نظری نه و انفکاک ضو انوری تا صبح قیامت محال و او بر همه کس نور پاشید دلنواز و از غیری نباشد تمثال سخنورانی که در دوران خویش یگانه باشند هم بدین مثال است که آفاق در آفاق آثار دانائی و انارت روشنائی ایشان تا روز نشور منتشر است و انکشاف
روشنای بروشنائی
در در دور و بر همه عالم از فیضان بی نقصان ایشان مستنیر و ایشان بذات خویش منیر بسند

انگشت نمای جہانے گردانید از آنجا کہ رفعت آسمانی بار اوست ہر چند روز بر
می آید بر آمد او بیشتر و منزلت او بیشتر میشود و در آفاق روشنتر و روشناس تر
میگردد تا از دو ماہ غرہ بدرجۂ کمال رسد و کامل شہر گردد و انوار او ہمہ عالم را فرا گیرد
و بعالم کبری با آفتاب مقابل شود و شب سواد او چنان فروغ لطایف یابد کہ روز
روشن توان خواند در اول بر آمد کہ ہنوز ہلال باشد بر آمدگان دیگر چون انجم
انجمن سازند و یکی چون پروین بخندد و میگوید کہ آن کاہندہ اگر بدرجۂ من رسد
شرف او باشد و دیگری چون زہرہ زخمہ می آرد و دیگری چون عقرب نیش
میزند تا آن روز کہ کمالیت او بر ہمہ جہان چون روز روشن گردد و آن ماہ چہاردہ
زر دوازدہ ماہی خود را لعیار کامل چون در دست مغربی (یعنی اشرفی ۱۲) بیرون دہد و انجمن اجتماع
تاریک اختران را ویران کند گردد و جملہ روشنان اندک نور را پوشد پس دم ہیچ کاذبی
در آن آئینۂ صبح صفا گیر انیابد ؎

در شب چہاردہ چون جلوہ مہ بیش بود	خندۂ پروین بر انجمن خویش بود

معنے لے کر چشمۂ خورشید ما تمنے ماہی نہادن و از ماہیت آب سخن بر گران بانند
روشن در دلی کہ از ہر مطلع او آفتابی منیر طالع گردد او را بہلال ناقص تشبیہ
کردن از کمال نباشد لسنت کردن بماہ نا قصان رز د مزاج در خوبہ بود زیرا کہ
روشن ماہ آنست کہ یکی ماہ تمام شب روی میکسند و نور آن وجاہت
خویش روشن میگرداند ہر چند صبح کاذب بدمد شتر دبیر درستش میبد جلوہ

چو عیب خویش بدانی دگر چه بشنویش	همان شناختن عیب خود هنر دارند
یکی هنر نگزیند از میان پانصد عیب	جماعتی که ز عیب هنر خبر دارند
دریغ دوای کسانی که از هزار هنر	نظر بسوی یکی عیب مختصر دارند

و باز بعضی مجهولان لستم معروف از آنها اند که در هر بازاری سخن فروشی کنند و پیش خریداران بینا بذکری هم نیرزند و نقد قلب ایشان را بر سنگ معبران عیاری نباشد و سکهٔ ثابت نگردد و صفحهٔ مزخرفات ایشان را که نهر سبب بی تهذیب لوحی ملمع کرده باشند مبصران پیش نظر نیارند و در طبلهٔ بطلان مهجور و مدفون ماند از اشتغال آتش تغیر زبانها بیرون بلکه از برای جوشانیدن اهل عصر چون شعلهٔ آتش همه تن زبان شود و بزبان جهانسوز بار زبانیان دوزخ سخن گویند و هر جا که میرسند از گرمی داغی بر دل می نهند که امروز رتبهٔ نی قلم دود از اوراق فلان برآوردیم و دوش از آب غزل تختهٔ سواد بهار را بشستیم بدین موازنه خواهند که وزنی نهند -

و هم ترازو سنجیده گان دقایق شوند و از میزان این مصداق بیخبر که ع

ترازو گشت و داد ولیک از مس و آهن آنسو زر	گرفتم یافت آهن زن زر قیمت کجا یابد

این قطعه از زبان آن سعد دوران سعدی است که ع

چو نکته بستانند کامل را بزرگان سخن	ناقص گمنام از رشک حسد دامن زند
خود کنند آغاز مدح خود که از گفتار من	آن فلان بی آب میرد و آن فلان بر خون زند

اما بعد از آنکه گردش سپهر برانده را چون هلال بعد ایام بعد از قرن بخیال انگیزی

لنی هم برین قیاس توانکر و بنگر که هر یک ازین شهسواران مضمار ضمایر چند خرق و طعن کمین دران ذو الیزن چشیده اند تا این ملک ابدی را خطبه بلند کرده که اگر هر یکی (خداد شوکت) سلسلهٔ سوادی توانستی جنبانید و درین در باریافتی و کلید انصاف خود بر دست خود بودی همه خود را کعب زهیر و ازهری ساختی ؎

اگر تحسین شعر خویشتن کردم چنین باشد
که هر کس خویشتن را عنصری و انوری داند

ولی غواص از دریا گهر بیرون کشد اما
چو وقت قیمت آید قیمت آن جوهری داند

غالب خاصیت شعرا آنست که هر نظمی روان در قید تصنیف تواند آورد و از دقیقهای سخن اندکی تواند سخت خود را از جملهٔ پخته کاران داند و گویندگان دیگر را لا زند و هستشنا دانند الا خود را و بدگوئی نیکوگویان زبان دراز کنند و باآنکه بداند کج میگوید البته براستی رضا ندهد و در جان ناپندار و دل ناپنداران خفته اینقدار لقوه نباشد که هر که خود را عمداً احوال سازد در عاقبت احوال حول شود اینهمه کوریها از انجامی افتد که غبار نقاره و کاو دیدبان یکدیگر میان اینطایفه بنیادیست و هر جا که کاوکاو و غبار در میان آید و ضرورت نظر مردمی را نوری نماید پس چون مردمی و انصاف از میان رفع شود ضرورت نظر بر عیب بیش از ان افتد که بر هنر چیران بی انصافانم که عیب دیگری که از ایشان دورتر است می بینند و عیب ایشان که با ایشان است دران کورمیشوند

نظر چه صرف کنی بیهده بعیب کسان
تو نیز داری عیب و کسان نظر دارند

همان نظر بخود انداز و عیب خود بین
که تا ز تو نظر عیب جمله بردارند

هرکه در سوی آفتاب بلند	خاکی انداخت خاک بر سر او

نیکوانیست که هر بد و نیکی که از جنس مقولاتست بر صحایف روزگار منقش و منقح خواهد ماند که اگر در حیات کاتب نشتی مرده دلان دست تحسین از دست آستین انصاف بیرون نیارند آینده گان که بعد از رفتن ما آیند چون بدین سواد کحلی چشم روشن کنند یقین است که درین صفحه نظر انصاف پیند و چون گوینده در پرده باشد نه از برای دوستی روی نگاه باید داشت و نه بسبب دشمنی پشت بانصاف باید داد آنچه از صدق حال بود در حال بگویند هرچه در آن حال اصناف انصاف اتفاق کردند باجتماع جماعت همان باشد ہ

اگر نیکوست خود از طعن نشی قرطیان رسم	وگر خود بد بود مهجور ماندم از جهان رسم

در صورتی که اول سوره شعر آدم خوانده باشد به بین از دور او تا حلقهٔ ما چند اصحاب کلام بوده اند یکی در شان خویش آیتی میدانست که مگر کلام را ختم من خواهم کرد چون دور او بگذشت چنان فراموش گشت که بیش هیچکس را حرفی از صفحهٔ او یاد نماند زیرا چون لطفی زاید نداشت قبول قلوب نیافت و بسیار گوینده گان بسیار گوی که همه نقد در از ضرب سخن صرف کرده باشند و چنان خامل و خامد که کسی ایشانرا نداند که موجودند یا معدوم پس معلوم شد که معتبر اتفاق و اجماع جمیع خلایق است نه عناد و عنایات رای خویش که اگر جمله زبانان تیزی که بجهانگیری مشهوراند چون امرؤ القیس و ذوالرمه و متنبی و مغربی بشمر مذبیت نیست واگر نظر بپارسیان

بمعارضهٔ عرض هنری کنند و از کمال نقصان و افزونی کاهش سخنم را در زبان گیرد و انگشت بر حرف من نهند و سخن چینی کنند در معنی صورت اینحال و حجت این مقالی معقول بر خاطر میگردد و آن اینست که این حالت ازین سه حال بیرون نباشد یا سخن او به از سخن منست یا برابر یا کم بیش ازین نیست که اگر مصنفات او به از تصنیفات منست خود چون بمصنفان رسد محقق است که همان قلم ایشان حروف کاتب را خط نسخ خواهد کشید و تمیز راجح و مرجوح همانجا پیدا خواهد شد او را از زبان خود و دلمن رنجه نباید داشت و اگر کلام منست خود پر هنر و عیبی که کسی در گفتار من بیاید در گفتار او بیاید پس مخدرات پردهٔ دل مرا در نیصورت خال عیب نهادن بر وجه نباشد و اگر در انمعنی که بالا رفت از من فروتر است هرچه گوید بجائش کردم آن بیچاره از خوردن غصه تا بلب رسیده است و شکمش آماس گرفته است و اگر باد درونهٔ خود بیرون ندهد از پری ترقد و بمیرد

در کمال من آنکه نقصان گفت — هست نقصان حال ابسته او
بد نگویند نظم خسرو را — گو بد آنکس بد است گوهر او
که اگر بد بدی کجا رفتی — شرق تا غرب گفته تر او
گر خطا مصطلح شود بمثل — نبود نام عیب در خور او
در هوا بم کسی چه عیب کند — کز عرب تا خطاست کشور او
دیگر گر بگفت گو چو من است — گفت او کو بر دل رواز در او

در قدح مدح او ریخته چنانکه بسبب حرف معنوی ضمیر من اسم مرفوع او بتائید متصل گشته است بی آنکه اسم صله درمیان آمد اگر فرار خورهمت معلا مع الآمن خدمتی کرده است و خدمتی پیش آورده اگرچه هزار شکر بناتی بوده است بجای کاغذ شکر هیچ شعر نبوده است که قبول افتاده است و از ثمن ابیات بابها که در دوکان سودا بی بهاست بکلی برخاسته شده است

بیت

یک بیت را ز من کس نتواند خرید کس ‖ زیرا که کس بهشت برین را بهانه کرد

چندین تشبیب غریب که درین کتاب غرایب مکنون است و چندان تشبیه عجیب که درین کتاب عجایب مکنون است تعمیه کر[illegible] بی دیده در نظر خواهد آورد و همانجا که عین عیب است دیده در آن خواهد نهاد هر آئینه هر لفظی که مرتب باشد چون کسی تقلب خواند متبر شود و هر نظم و نثری که لطیف تر بود چون بی انصاف بمواخذه ماخوذ گرداند البته در دل مستمع آزار ذوقی پیدا کرد و آن مثل راست گفته اند که بهانه جو می را بهانه کم نباید بسیار تکلفند باشد که او در شعر هوسی غالب غالی افتد و قوة تصنیفش ناقص و قاصر خود را لمواخذه و تخطیه در میان طائفه سخنوران خفت کند تا او را از ایشان دانند چون در بیتی نام او بسفاهت بر آید نه بفصاحت هر جزوی که ازین طویله است آن لعل شکن چو دریغ را هم بتاز یا بسفاهت او ب[illegible] کرد زیرا که سخن او چون بانگ خر است [illegible] باب [illegible] چنانکه [illegible] از ان اگر یکی در بانگ آید هردی آن [illegible] که اگر [illegible] تا [illegible] زند او را هم [illegible] دیگر کنند تا اگر ناظمی تدعی

این پادشاه رحیم و کریم که اعلم السلاطین است و از پادشاهان متقدم و متاخر کسی از این نوع سخن دان نبود و نبود سخندان در دانش شعر است چنانچه حقیقت سخن بنده است بحقیقت همه بدانست و هم باندازه استحقاق عاطفت مبذول فرمود از کمال نوالی که درحق اہل کمال خصوصاً درحق من ناقص ارزانی داشت اگر وصف بخشش کنم در مبالغت شعر نگنجد فلک را که دشمن کاملانست از غایت تحیر دوران آورد خواست که در غلطد اما هم برکرم او تکیه کرد آنگاه پای راست توانست نهاد س

از بخشش و بخشایش آن شاه بمجلس	عالم همه رو تازه چو نوروز جلالیست

مراد ازین قصهٔ مشروح که تا محشر منشرح خواهد ماند آنکه سخن بنده که در بارگاه پادشاهان برآسمان بانگ برزده است و هلیزی نیست که پس پرده گویند اینک مردانه پرده از پیش برداشتم تا هر زن دشی که با من درین پرده بانگ دزدی کند از جنبش سخنی که چون باد روانست ستر از روی او برگیرم س

بعهد من هر آنکس کو برآرد گردن دعوی	نه از تیغ زبان هی هی که از کفشش زنم گردن

اگرچه در چشم بینایان نقش اشعار عاری دارد اما اشعار کاتب از شعار شعرا عاریست که جز ممدوح محمود را که در سلک مادحان او بوده ام مدحت نکرده ام و پادشاه زاده که بنابر اخلاص خدمت بتخلص او التفاتی نموده ام و یا بزرگی را که ممدوح خرده دان بزرگ داشت فرموده است و بنده را نظمی در تحریر از دیهای او اشارتی ارزانی داشته ان تحریر را بر قبه رقیب سر درآورده ام و از غسل بی نخل خود بقدر سر مگسی

طلب فرمود در آن ایام ملک نظام الدین داده بک عاقله ملک و علاقه تخت بود و
بسببی از من خاک کی پر غبار گفتم نباید که عقیله انگیزد احتراز را حرز خویش ساختم
و در سایه ابر دست حاتم خان پناه جستم و ازان کف دریا موج چندان کشتی زر یافتم که
اگر آنرا بادبان هبای عشور را بکشادمی یا آنکه لنگر کردمی هم زادگان من توانستندی
که عمری بآب روی بکران برندی یکچند کلاه ندیمی را در خدمت او بر سر کردم تا ناگاه
مجلس نظامی بوستان فردوسی جای خوش کرد در حال بمبادیه کی قباد مغری شدم
و تقربی تمام حاصل گشت و چون دور دو را او بود روز و شب با معاشه ملوک بمعاشرت
مشغول بودی ناگاه ساقی دور شیر بنیش چشانید که ازان شراب چشم باز نکرد قرة
العین او شمس الدین بر سریر پادشاهی طلوع و شایستی خان والا که در فیروزی
آسمانی بود به پشتبانی او را در کنار گرفت بنده خسرو بعطاردی آن آسمان پیروزی
کمر جوزا بر میان چست کرد و ندیم حضرت با حضرت پیروز شاهی گشت از سر سبزی بخت
بنده مایت پیروزه پیروز شاهی بجتر سیاه بدل گشت - و از کرم ذو الجلال جل جلاله
سریر سلطنت را بقدم رفعت پایه بلند گردانید و آوازه خطبه جلال جلالا را منبر نه پایه
فلک بگنبد رانید و عالمی را در ظل ظلیل مظلمه معدلت سایه پرور دامن دامان گیرد
الهی آن سایه رحمت خویش را از سیه روئی آفتاب قیامت در پناه داری بنده
خسرو اگرچه همه وقت استناد بمسند پشتیبانان ملک داشته است و همیشه همنشین
و هم زانوی شاهزادگان بود اما براوج ناموری برکشیده تربیت و مرحمت

ظل الهی در شهر پیوستم هم در آن شهور بزرگ قان نام ملک ارتیخ و مرحله در رسید د
آوازهٔ رسیدگی سخنم بدو رسیده بود رسید تا از میوهٔ پخته سخنم بر رسد خانه بختی چندانکه
به بود پیش و مجلس خانهٔ خاص قبول افتاد بشرف تشریف در سلک موصول گشتم کمر بندگی
بر میان بستم و کلاه ندیمی بر سر نهج بیدل دیگر بر نهج آب ملتان را از بحور لطایف خوانی
آب دادم تا ناگاه از حکم محکم حکیم آن اختر شرف را با مریخ نحس مقابله افتاد و وقت زوال
رسیده بود که کوکبه منحوس مریخیان در رسید بوقت غروب آفتاب مشرق از گردش
چرخ فرو شد جهانی پر دلان سهم خورده افتاده بودند و طبق زمین پر از کاسهای
شکسته شده و اجل خود را در آنمیان کاسه کجا نهم کوزه کجا ساخته آسمان خاک
بخورد و آفتاب طشت خون فرو همی برد

چگونه شرح توان داد آن قیامت را	گزان فزع ملک الموت خواستی زنهار

در آن کانون بلا امیر زشته کافران گلوگیر شد اما چون خدای رشتهٔ عمرم دراز دا
بود خلاص یافتم و آن شهر بلا را الا زدم و بتماشای قبة الاسلام آمدم و زیر قدم ماد
بهشتی شدم و او را خود حالی که چشمها بر من افتاد دو جوی شیرش از اشتیاق روان شد

بهشت زیر قدم مهات بود راست مدام	دو جوی شیر ازو بین روان نشان بهشت

چند گاه بدیدار عزیز ماد و عزیزان دیگر در قلعهٔ مومن پور را بعزت بپایی بر لب آب
گنگ ماندم و گذاری خوش کنار [illegible] میان ناگاه سلطان عادل غیاث
الدین بلبن [illegible] وقت [illegible] دولت [illegible] زیر آفتاب سایه گستر شده را

سلطان خود بندهٔ سامانیان بود چندان آزادیهای بنده تقریر کردند که شاهزاده
را بندهٔ بنده ساختند در حال بنده را پیش بردند کار خودیش از آن پیش رفته
بود بنده به ندیمی خاص مخصوص گشتم و برقاعده خدمت قیام نموده روز
بروزگار بر اوج میشد ناگاه اعلام اعلی از دار الملک دهلی داد از سمت لکهنوتی
عزم جزم گردد دریای از آب شمشیر زمین قطع کنان سوی دریای مشرق روان شد
شاهزاده مستعد نهضت شد که مستدعی رسید در زمان بر حکم استدعا با استعداد [illegible]
جنبش ۱۲
بحضرت جهانبانی بانی جهان پیوست مدت یک سال راه میبردم هنوز راه را انتها
نبود حاصل از آن سوی لکهنوتی صد و پنجاه کروه که آن می بریدم کره نبود جبر بود [illegible]
وجبر با جبال و تعلیت پالان [illegible] ستوران فرو [illegible] یافتم پر از [illegible]
مزاج پشت جبال و تعلیت آورده دو دانشتی آن زمین پاگیر کمر خیک رو باره دی بسته
زیرا که خلابی بود که اگر پرندهٔ در آن خلاب افتادی چون مگس در حلاب گرفتار بماندی
آب سیاه و گل تیره که گویی بهان است القصه قصه دراز است و باز سخن را محل
پرداز نه خلاصه چاشنی آنکه طغرل پر کم کردند و شاهزاده که بدعا و زاری در حضرت
خیر الناصرین میگفت واجعل لی من لدنک سلطانا نصیرا با قطاع لکهنوتی چتر لعل
چنان مرتبه شد که فرق فرقد سای او به پردهٔ اطلس برسید ملک شمس الدین دبیر
و قاضی اثیر خواستند که لباس تمر دامن گیری کشند تا فراق عزیزانم گریبان گیر نبود
[illegible]

به نسیم سوسن زبان خویش تازه میداشتم تا روزی شاهزاده خورد بغرا خان بزرگی
فرمود و در خانهٔ خان معظم کشلو خان که ابن عم او بود مهمان آمد بدان سبب که از عشرت
ایشان مدام دور سلطان میرسید از حرفا حلوتی چند برابر داز نه تا شمس الدین دبیر
و قاضی اثیر را ترددران قران السعدین و اجتماع نیرین که عطارد وم شرفی داشتم
و از آنطرف از دوگانه یگانه نوبت سخن پنجگانه کرده ازین جانب من بنده در هر چهار
گانی کوس هزارگانه سخن چنان میزدم که ایشانرا نوبت نمیدادم چنانکه اندیدیه طرفین
هم از دو نوبت زن سنجر غلام و هم بنده گان نوبتی را گوش باز میشد و ابر دریا باره حالم
و سخن دران چون صدف دهن کشاده چندان بباریدند که هرچه در روی زمین بود
تر کردند زهی زرافشانی که نرگس بیننده گان از خیال آن ل نبار زیرقانی شده بود و ان
بار زسوا منها چون دامن گل صدپاره میشد از بسکه حلوای سخنم بغرا خانرا بر مذاق
افتاد از آن نوالها که درخورد پادشاهان باشد یک طبق پر از سکها سفید جعفراتی
فرمود تا پیش من آوردند که این تتماج بغرا خانیست و جه مطبخ خویش کن مرا از ان
دقیقه پخته که لقمهٔ خام نباتی تر بود در خریدهٔ بازار بندگی گردانید خان ما در مزاج
بغایت غیور بود و اثر تغیر بر بشرهٔ او ظاهر گشت من بنده دریافتم و از هر دری در
آمدم در خانهٔ خویش رانده چند روزی بگذشت گذشتها هنوز از خاطرش نگذشته
بود خواست که مرا نشانهٔ بلا سازد و سهمی زند خیال آن سهم در دلم بگذشت در و هم خسته شد
چون تیر بجستم و حیله کردم و بر عزم خدمت ملوک سامانی راه سامانه پیش گرفتم محمود

سال عمر داشت هفتاد سال عرض مملکت بود زهی عرض دیر لقا که صد هزار جوهر را
پیش او بقائی نبود بلکه چندین جوهر با ریسمان در گلو کرده بود در سلک سفته گوشان
خویش در آورده دویست بنده ترک و دو هزار هندو و ده هزار سوار در ظل ظلیل
علم علاء او بود هر سال چندان کلاه و قبا میداد که برهنگی جمله یک قبا یان پوشیده
میماند هر بار که آن عارض سیاه بر مسلمانان باران رحمت باریدی از بس که بارش
عام بود کفره هند هم همه ابواب فتح یابی چشم میداشت اند بر ایشان نیز می بارید و
ولیکن تیز دستان فَلَمَّا رَاَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ اَوْدِيَتِهِمْ قَالُوا هٰذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا اگر بر صفت
خوردنیش کنم خود گوشه دریش تا دامن قیامت پیوسته است آنقدر در همه سبزه زار
زمین ترب نباشد که هر زمان از خانه ولی النعمت بی برگ از تنبول رسیدی آنهمه
نان دهی مونس تربیت او باد من تیسیم را آن کریم در کنف پرورش مینمود تا
پرورده شدم بیست ساله بودم که بزرگ صد دسیزده ساله شد و در بهشت که هزار
ساله راه بود بیک نفس برسید زهی قدم که در دم زدنی هزار ساله راه چشم پیش کرد و برو

تو هم انجا رسیده بی پاے	دیده یکدم بهبند و باز کشاے

بعد از ان تعلق لغتراک دولت خان معظم کشلو خان بعرف چهجو کردم و از آن دست
آدیز عاقلانه با عنان فلک دوال بازی آغاز نهادم حالی که بد و لاحق شدم الحق که
آن عنایت مرا علاقه دولت او گردانید لقدر ده سال تصیدهٔ چند حالی که چون دیگران
توان گفت پیشکش آن بساط انبساط کردم پیوسته بوستان مجلس آن خسرو برکشیده

نیاندی ترک در خواب فرشته است او در بیداری فرشته بود انه بالا آمده آنچنان
فرشته را اگر در خواب توان دید صنعت ملکی در طاعت چنان ملکه کرده که در جوید
سیه چشم چشمم سرخ نکردی هم از طریق امیر بود و از جانب عقبی صاحب الاین با آنکه امی بود
اما همه همتش بر آن منحصر بودی که بحاصل تحصیلی کنم در آب گل من اینهمه کاشتها
اوست که بر سید های آلهی چون مرغزار دنیا ها از دو دور کرده و گلزار آخرتش در ود ما مدار
الدنیا مزرعة الآخرة از بسکه شهد شهادت در مذاق او شیرین بود جان شیرین هم بر
سر آن شربت کرد و آبحیات بل احیاء عند ربهم نوش فرمود نوشتش باد -

سیف از سرم برفت و دل من یتیم ماند		دریای من روانشد و دریتیم ماند

من بنده در آن ایام هفت ساله بوده ام اما در چهار ارکانی ثابت تا ثابت هشتم
فلک را پایمال میکردم تا پای بر هم نهادم در آن صغر سن که دندان می افتاد سخن میگفتم
و گوهر از دهانم میریخت چون آن ابر که من قطره او یم از سرم برفت یتیم ماندم جدم کرد
آورد و در خدمت خود بنشاند اگر دانید بخت من بود که جد من بود آن جد نبود بلکه دولتی
بود صاحب دولتی چون جنیز سلطان الی سپاه دولت عادل ابابکر جهانم پایه تخت
اگر لستان سلطانی نداشت باری سلطانی داشت از فراخ دستی همه ملکات هندوستان را
در دشت خود درآورد [illegible] پرده کار سخت همه او میکرد اما از برای مصلحت را که مفسدان
[illegible] نکند [illegible] بشغل عارفی مشغول [illegible] داشت [illegible]
[illegible] در [illegible] دار [illegible]
[illegible] ممالکت هند [illegible] اگر [illegible] بی [illegible]

زیرا که این سواد تمام پر از آهو است انگشت بر آهو نهادن چنان باشد که بر روی
یوز خال نهادن غلام شیر دلانیم که از سلسلهٔ انصاف جنبند و درین معانی غریب چون
سگان غریب دشمنی نکنند ؎ اگر مردمی نیست ای گرگ جنگی ـ بکن باری این
چشمهای پلنگی ؛ و آنچه نزدیک من سخن است که بدان چرب زبانی میکنم و از استخوان
سینه بچندین گداز بیرون کشیده اینک برین سخن که خطاب غرة الکمال دارد
فرو ریخته ام اثر یا بوده خام تحفة الصغر و لقمهٔ نرکی جوشش وسط الحیوة بجهت آن جدا
نیم پخته
کرده ام چاشنی گیران قابل را در مذاق بذوق بماند و در نواله استخوانی و در زیر دندانی
سنگریزه نیاید هر که این زیر پا را فرو بالا کند تا آب زیر این نقش کرده یعنی هر سه را
که هر یکی علاوتی دیگر دارد در هم آمیزد آن غلیه خوار را از برای این تلخیانه دشنام
هر دیانه از زبان قابل لایق نباشد

در ذکر سرگذشت خویش و پیوستن بملوک و سلاطین و مشهور گشتن

حمد وافر و ثنا او فر و آفرین فراوان آفریننده را که چندین عوارف عرفان در حق من
ناسپاس ناحق شناس ارزانی داشت و در بهترین صنعتی از صنعات انسان که آن را
نطق میگویند بخششی تمام بخشید زهے کمال قدرت ربانی که سگ زبانی چون من
زبان دانی را در سخن آورد چه رم سیف شمسی که از نور پیشانی تیغ آفتاب بود لطف
شکلی اشتهار یافته جهان بقوت او میگرفت ؎ کر کرشیه خدایش بقبضهٔ قدرت
عجب شی کر با چندین اوصاف گوهر پاکش چنان بود که هرگز سخنی از زبان او بیرون

چکیده است و از چندین بحرها لبالب شده من که در اشیدن صنعت دستیاره پور نجاره بودم سفینه ساخته که هم بر کف ما زیبد تا هر کرا درین معبر گذری باشد رخت حیوة را با آسانی دیگران توان برد و اگر از آشنائی عین شعر دور بود روش بحر را هم بدین سفینه پیش معلم تخته درست تواند کرد و اگر خود متعطش باشد آبی تواند خورد ؎

آب خوش گر خواهی ای تشنه بدریا من آی ۔ زانکه از دریای عالم کس نخورده است آب خوش

امّا سفینهٔ آخرت بحریست زاخر و محیطیست پر از سلسبیل و کوثری آب سبیل هشتی بیمقصوره و هر بیتی از بیت معمور بوستانی که هر گلی در وا زاوراق از هر دفتر ابرنو و هر سبزه دروازه نجوم از تقویم پویه بجان بدریست بغرة الکمال آراسته بلکه آفتابی با هزار مطلع روشن خاسته ؎

نچ نچ ای غرّه میمون که ز نور ۔ شرق تا غرب جهانرا بگرفت
آنجهانت نیز گرفتن میخواست که ۔ که ادب حبست عنا نرا بگرفت

اینهمه بالا و فرود که گفته شد لاف بی پایان است یعنی لاست امّا از راه صدق غرض از پرداختن این دیوان آن است که آنچه حشو او لست هم در دفتر قدیم باستغفار سد و چون رقم صفر بر سر آنست اگر سهوی و خطائی رفته باشد اصحاب دوادین جائزه اغماض دریغ ندارند و آنچه شتر گربستی و شیر گیری شبابست آنرا نیز رنگی داده شد تا او ساطر مردم را صید کنم امّا از ستا بره گرگان کهن نیز بسم که در بند برگیری باشند انبرانی که بوسه آهو در پایند اگر آهو گیرنده باکی نیست

حقیقت اینست که این طریق نیک نمیدانم اما از برای ننگ ندانم این چند بیت
ثبت افتاد چون معذرت خود کرده ام شاید دانایان معذورم دارند و نادانی من
بخشانید و هرچه که بر من خواهند گرفت بر خود گیرند ـ

ترک هندستانیم من هندوئی گویم جواب	شکر مصری ندارم کز عرب گویم سخن

جزوی چند نظم هندوی نیز نثر دوستان کرده شده است اینجا هم بدیگری بس کردم
و نظر بر نداشت که لفظ هندوی در پارسی لطیف آوردن چندان لطفی ندارد مگر
بضرورت آنجا که ضرورت بوده است آورده شده ٥

چو من طوطی هندم ار راست پرسی	ز من هندوی پرس تا نغز گویم

ذکر ترتیب سه دیوان پیش ازین او شاهان سخن کسی راسته دیوان نبود مگر مرا که
خسرو ممالک کلام مسعود سعد سلیمانرا اگرچه ست اما آن سه دیوان در عبارت
عربی و پارسی و هندوی در پارسی مجرد کسی سخن با قسیم نکرده جز من که درین کار قسام دعا دلم ٥
قسمت چو چنین بود چه تدبیر کنم + صرافان معانی دانند که درخرج خزاین سخن
چه صرفه عجب انگیخته ام سهم اول تحفة الصغر که از جنب خطا و صواب بیرون
پریده است و هرچه کثر بود بجستم با یکسانی راست کرده ام و از آتش دل تاب
تعبیه داده و بنام تحفة الصغر نشان کرده تا هرچه یک انداز است هم درین کمیش
پیری شود تا صاحب غرضی بر من گزافی نزند من صنف فقد استهدف شده ام زیر پرده
سیکه تصنیف کرد نشانه شد
از قسم کنایه
زنده بجز آن دوم وسط الحیوة است که انجمن چندان شباب در سیاهی قلم قطره قطره

فضل کبیرالدین محمد عراقی آن کلاه پوشی که موج دریا باچندین پهنا کناره زیبد الیست از قباء تبحر او زهی گوهر تاج که عمامهٔ مشتری باچندان سر آمد که تکمه الیست از کلاه آن سری بان ای جادوان عرب به بزرگی و اوستادی او اعتراف کنند که اِنَّهٗ لَکَبِیْرُکُمُ الَّذِیْ عَلَّمَکُمُ السِّحْرَ در مصرع جامع دهلی که سحرهٔ عرب بسیار اندمرا که ید بیضا هست در عربی نیز مجاّدی مجلده گردانیده شدی اما هم هموداری پنج ده بیتی مبتدیانه و یار سیانه لیند شد نمودار ابیت ذاب

ذاب الفؤاد وسال من عینی الدم   وحکی الدامع کلما انا الکستم

افنیت عمری یا غایة منیتی   کان الزمان علی للمیته اسقم

واذا انجت لدی الوری کرب النوی   تبلی الاحبة والاعادی ترحم

یا عادل العشاق وعنی باکیا   ان التکون علی المحب تمدم

من مات مثلی فهو یدرجه لیلتی   طول اللیالی کیف بانت مقتسم

یا صاح لا طعن علینا للهوی   هذا من الرحمٰن حسکم محکم

لا تشربن مدام وحشه ابد   قد ذقته اری الصبابة علقم

احبار صحبی راحلوا من بیننا   جار البهاء بشتم خو حسم

بیت۱ گداخت دل و روان شد از دو چشم من خون و حکایت کرد اشکها هرگاه می پوشیدم۔

بیت۲ فنا کرد عمر مرا اے نهایت آرزوے من قریب رسید وقت مرگ از جهت مرگ بیمار شوم۔

بیت۳ و چون ظاهر کنم نزدیک خلق حزن فراق میگویند دوستان و رحم کنند دشمنان۔

بیت۴ اے ملامت کنندهٔ عاشقان بگذار مرا گریه کنند بدرستیکه قرار بر عاشقان حرام است۔

بیت۵ کسیکه شب کرده است مثل من پس او میداند حال من درازی شب چگونه شب کرده است۔

بیت۶ اے صاحب طعنه مکن من بسبب عشق این از خدا حکم محکم است۔

بیت۷ منوشیده تو شراب دوستی زنان باکره من نوشیده ام مرا با صبابت

بیت۸ بدر یار ان من کر رفته اند از میانه ما۔

آن خران جو وآب است میخواستم که سکوت را جواب آن احمقان سازم اما هم خیلی
سخون ایشان نگذاشت که پوستین ز شیرین سخنان سمرقند و قند ها رتلخی ندارم امّا
سخون راست اگرچه تلخ باشد اَلْحَقُّ مُرٌّ در همه خطه هندوستان سواد اعظم دهلی است
ومناره او ستون آسمانست وکنایه مناره اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ الَّتِیْ لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُهَا فِی الْبِلَادِ
تختگاه چندین سلیمان بوده که اگر باد هر روز درین شهر یک ماه راه بامداد و دو ماه یک
شبانگاه تا بامداد در شهر دیگر باشد و شبانگاه در شهر دیگر غُدُوُّهَا شَهْرٌ و رواحها شهر زهی
دریا بادی که از بزرگی خویش در عالم نمیگنجد درین بحر از شعراء عربی و پارسی چندان اند
که از عروض عروب تا بحور چنین نباشد امّا انچه درین شعر عربی با دستادی مخصوص اند
وخیال انگیزی آنها عرب دارند ودر همه وآب آداب واقف بلکه در شعر عربی
چنانند که اگر متنبی زنده بودی تیغ محرابی زبان ایشان را بجای سیف الدوله مسجود
خود ساختی وا بیوه دی دفتر خود را بجو اوراق گل پاره پاره کردی یکی از انها بر جیس
فلک منزلت شهاب الملت والدین که شهاب فلک از آتش طبع او صد بار دیوان
خود را سوخته است که اگر آن سلیمان ممالک سخن را عزیمت جمع کردن دیوان بودی
این چنین را جان رفته در تن حافر گردانیدی و امراء القیس چون قیس مجنون گشتی
هر شعر بلند شهابی آسمانی است پر کواکب دخلتی دیوانه ان بعضی شیاطین الانس و
جن سمع می نهند و استراق میکنند از سرقه ایشان خدا تعالی نگهدارد وَحَفِظْنَاهَا
مِنْ کُلِّ شَیْطَانٍ رَجِیْمٍ اِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُّبِیْنٌ دو دیگر بحر تحریر پر فضل

نوشته شده است که هر دو طرف پارسی بپارسی و عربی بعربیست غرض غرض است
اما بنا بر حکم آنکه استادان فرقی میان تصحیف و تجنیس خط نوشته اند که تجنیس خط را
هر دو روی ردیف صحیح باشند و تصحیف را البته یک جانب وجه بجو افتد این رساله حکم
تصحیف دارد که جانب درست و جنبه دیگر بیجی میکشد این نیز در تر تسلسل است از انجمله
یک بیت پارسی و یک عربی اینجا آورده شد شاید که خداوند کرم درین صفحه تقصیر نظر فرمایند

حُسِّنْتُمَا بِهَذِهِ مَجْدُدُهُمْ ✽ مُوَقَّرَةُ الْعِزَّةِ فِي الْأَيَّامِ ✽ خُبِّئْتُمَا بِذَاتِهِ مَجْدُ دِرْهَمٍ ✽ مُوفَرَةُ الْعِزَّةِ فِي الْأَنَامِ

فارسی خانه خلقی و به علم کهی ✽ بعلو همت گیر ره گورنت ✽ خانه حلقی و بحلم کهی ✽ بعلو همت گیر در گوشه

صفت دیگر بازا ایهامی دیگر بربست کرده ام که یکطرف همه هندوی می افتد نظر است

آئی آئی همان سیپارہ ہی آئی ‍ ‍ ‍ ‍ ماری ہاری براہ موری آئی

حاصل در پارسی و عربی چون تناقی بود بیانی کرده شد تا اهل این کاره و نا اهلان انکار
بنده بیقین گردد که من درین مراحل نادر راحله برده ام و ازین کیفیت مراد آن مراحل
شده اگر در عربی بنا بر قصور تحصیل تقصیری رفته است بینایان دانند که در پارسی عذر
آن چگونه خواسته ام ✽

تری سوار چه ام در پارسی دارم هنر آنکه نه دریا گر بپیا بخاک اندر گهر	بودم در خراسان هم خوش ایشان در عرب شیوه گذر زانتشار دردی نظر قدما حضا جمع ما گذر

بعضی از اهل بیانان اهل مزاج که بعلای بلادت گرفتار نه بر ما گرفت آرند که فلان
جز فارس میدان فارسی نیست در عبارت عربی چندان علوی و غلوی نیست جواب

معنی هفتم یعنی باز یاره کشاده داشتن مراد کشاده داشتن باره آن است که تا آمو را سر در کلاه دارند نظیر دیگر

پیلتن شاهی و بسیارست بازت بر سر بر	زین مربع ای ابر و باغ ار گویمت بسیار با

از لفظ بسیار هفت معنی درست میخیزد یکم تو پیلتنی ازین مربع که گویمت بسیار یا یعنی گرانی تو بسیار گویم دوم تو پادشاهی ازین مربع که گویمت بسیار باره دادن تو بسیار گویم سیم از برای این مربع گویمت بسیار با یعنی بسیار بادنا گویم چهارم ای ابر ازین مربع که گویمت بسیار بار پنجم ای باغ ازین مربع که گویمت بسیار بار یعنی بسیار ثمره ششم ازین مربع که ترا بسیار بار گویم یعنی نیکوکار گویم هفتم ازین مربع که ترا پیلتن و بادشا بسیار گویم یعنی بسیار بارها صفت دیگر باز تصحیفی غریب صحیفه فصاحت بیار استم در اوایل لفظی مصحف کرده ام چنانکه هر دو بیارسی یا بعربی در تصحیف آمدی و آن را در صفحه که نگاشته ام بخشی گردد مقامه حمیدی که هم سطر داری ازو سعیست و مولانا بهاء الدین بخاری نیز بعین مقدار حکایت نوشت که خدمتی ما نسخه بپارسی گفته چنان باشد که خدمتی با بجد این لطیفه را لطیفه الجان تحفه مجالس و محافل ساخته تا بنده را نیز درین داعیه افتاد و امتثال خواست این مصحف که بیت یکطرف به عبارت عربی و دوم طرف بفارسی است و هر دو در قلم آمد مثال البیت عربی تو آمری بر نجی تخت داری ... فارسی تو آری ... بنی تحت داری آیت ... مثال ... اگر مثال مصحف ...

او را اغلاقی باشد آن از کندے کلید خاطر او بود که ابواب بر لسبت بغایت مغلق و محکم است و آنکه در آمدن و بیرون شدن این مصراعها در یافته است بروے بغایت کشاده است

نظیر اینست از لفظ بازداری چهار معنی درست میخیزد و بر لفظ سر میباید استاد -

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

معنی اول - یعنی بازه را در شکار داری -

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

معنی دوم یعنی کشاده داری باز را -

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

معنی سیوم یعنی اگرچه باز داریش در شکار -

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

معنی چهارم یعنی اگر تو بازداره ی مراد آنکه بازداره باشی -

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

اما از لفظ مجموع سر بازداری سه معنی دیگر میخیزد بر لفظ گران میباید استاد معنی پنجم یعنی اگر تو سر بازداری در شکار -

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

معنی ششم یعنی اگر سر داره

باز سر باز تو با سیمرغ سر بازی کند — گر تو ای شیر گران سر بازداری در شکار

بتواند نشست بنده خسرو در کارگاه کلک یک جزو ازین باریکیها بر یافت تا
جوهری کرد این جزو منقش نگردد اگر نه هر که کلمه را برابر هم کرده توانستی زر دق خود را
ازین اکسون پیوند کردی این رساله در ترسل مکتوبست و کیفیت تمام هم در دیباچه
این رساله هم انجا تحریر افتاده از آن سبب که تطویل انجامد اینجا نیامد اما این دو بیت
از برای نظیر آورده شد **عربی و پارسی**

بهاری باد داری شاخ ناری	روا داری کباری ∴ داری
بهائی خانه داری با بها کن	هوا داری و نادانی رها کن

صفت دیگر پیش ازین شعرا که مشاطه اشعار است در صفت ابهام موی چنان نگافتی
که دو باریکی حاصل شدی بنده بکلک تیز تیز موی معنی را چنان بشگافت که از یک موی
هفت باریکی حاصل شد اگر چه پیران از طرف محاسن دموی بوده اند من گوشه میگیرم از
طرازی من بیشتر از آنست که از پی این چهار پنج موی زیادت بر نخ درمانده ام انصاف
که در شب مظلم سودا به ازین موی نتوان شگافت اینهمه که موی در موی باریک نزدی
کرده ام دهلی زیر گلیم بود اما خلاصه سخن اینست که اگر بیش ازین صورت ابهام را بدو
وجه جلوه کردندی که هر که بدیدی متحیر گشتی طبع خسرو ابهامی وضع کرد موجه تر از آئینه
زیرا که در آئینه از یک صورت یک خیال بیش در نظر نیاید اما این آئینه است
که اگر یکی روی نهی هفت خیال درست و روشن روی نماید و این ابهام را
ابهام ذو الوجوه نام کردم بیننده میباید که گرد بیت نیکو نگرد و اگر در نیابد

ظاهر معنی آنست که چشمه را ماهی کردن ساحری باشد اما معنی از روی معما عین چشمه است و نون ماهی هرگاه که در لفظ عجم عین را نون کنند نجم شود و این طریق بندهٔ اختصاص دارد خدای تو این متبادر از تعمیه کوردلان بی انصاف نگاه دارد آیین صفت تشبیهات تو بسیار است این مجمل جمله را تحمل نتوانند کرد اما دو سه نظیر از برای یاد کردن گردکرد شد یکی ساق را بماهی آیین که نظیر آن این بیت

ز انتظار رو ماهی ساق تو صد چشم	بر پیرهن ودارم چو دام ماهی گیر

دوم تشبیه فرد است بقناره معلاق قصابی نظیر این بیت

شر مائی کز دل آویزست	گویا دکان قصاب است

سیوم تشبیه رفتار معشوق است برفتار کبوتر که در نشاط باشد پیش ازین برفتار کبک تشبیه کرده اند اما خود هم منصف باش که کدام بهتر است این بیت از برای نمودار نمونه کردم صفت دیگر

نصیب خرامش آن نازنین بعیاری	کبوتری بنشاط آمد است پنداری

صفت دیگر ایهامی وضع کرده ام که از یک وجه صورت حالی بعزلی خوب دکشاد دربسته جمال نماید و از یک جهة دیگر مقال انقارسی امر تنبله و مربوط در بیان آمده بیش از من که شهسوار تیزی و پای سیم پاد پای سخن را کسی این ریاضت نداده بود که بیک تگ هم تو بقرب اسد و هم در عجم حقیقت است که کسی دین شریعت شروع نتواند کرد و سخنور مگر خون دل را آب کند تا یک سطری از اینها

مشک از سر زلف او گرفتم بشتاب ‌ ‌ ‌ ‌ تا در خد بخال تو یکسا مو دیدم

هرگاه که از مشک ما شک برود میم ماند و از خد بخال برود یعنی لفظ خد ماند و مو میان حد آید محمود شود و مشک بشتاب یعنی میم مجرد اول آمده است پس محمود بخیزد و بنده را نیز مثل این معما بسیار است یکی از جهة نظیر نبشت ٭

دی گرد خط سبز تو میگر دیدم ‌ ‌ ‌ ‌ نام تو همی گفتم و می لب شنیدم ٭
از خط تو در میان موره دیدم ‌ ‌ ‌ ‌ با یک نمود با گیرد ابیندم

این هم بر مثل اول است و نام مهره بیرون می آید این طرز استاد بود اما طریقی که وضع بنده است آنست که بیتی مفلس خویش در مدح و یا در غزلی و یا صفت کسی یا بمعنی دیگر تمام باشد و کسی خیال نبرد که در زیر این خیال دیگر است اما چنان بکاوند بعضی لفظ که فارسیست اگر عربی کنند یا عربی باشد پارسی کنند نامی بخیزد چنانکه صورت معنی ملتوی نگردد. ‌ ‌ مثال

نام جستن کست هچو زنخ رسا ‌ ‌ ‌ ‌ گر دریابی نره و دهست در نی واد
شمشیر زبان روان کن اندر تیزها ‌ ‌ ‌ ‌ پس بر سر ورزد معز را بین بکام

معز را اگر بزبان تیزی بر تیغ شود و دور رسد اگر تیزی گاه بند لعل شود پس مخلص در بیت خیزد

مثال دیگر ٭

ای از قسلم تو کرده تیغ کهن ‌ ‌ ‌ ‌ پیدا العجب چشمه شیرین سخن
تا نام تو روشن شود از سحر گزی ‌ ‌ ‌ ‌ آن چشمه که هست در نجم ماهی کن

درجوے جمال نگر اب نماند	کان سبزه که زیر آب بودی پیوست

سر بیرون کرد

سخنوران متقدم را صنعتی هست که لب بر لب نرسد اما درین مقام توسن طبع مجالی
دارد که بشعر صد بیتی خانه بخانه جولان تواند نمود اما بنده از فضل صانع بیگام وزبان
صنعتی انگیخته است که بیکام و زبان سخن توان گفت واین رباعی که لبالب بیان معنی است
ودر و هیچ زبانی را جاے سخن نه بر سبیل تمثیل آورده شد رباعی اینست

موے مه ما به بوے ما بو یا به	لی او موے یم موے دیم ما وئے به
مائیم دمی وآن مه ما با ما ؍	ما با مه ما و ماه ما با ما به

صفت دیگر صنعت معما پیش ازین جمله بحساب جمل بودی یا نوعی دیگر تصحیف و
یکجنس مغلوب اغلاقی می انگیختند چنانکه صریحه معما نمودی ومعنی زاید کم بودی ونام از
مشکل ۱۲
معما دشوار بیرون آمدی اما هیچکس درین صنعت چنان نام بیرون نبرد که مولانا
بهاء الدین بخاری زیرا که معمائی انگیخت که نام گم شده سخنوران از روشن کردنے
معمائیکه مردم چشم پیش گر بر دو و بر سر حرف بر سد هیچ سر نیاید بنده تیر پیروی او
میکرد تا یک روشنی دیگر بروی نمود اگرچه طرز عمامه سر آمده آن بزرگ از باریکیها
بسیار طراز دارد اما تکمه کلاه این ترک هم بهے می ارزد وطراز او آنست
که بیت در نفس خود از روی ظاهر معنی و در بست تمام باشد وضمنا از بعضی لفظ
بر سبیل ابهام حرفی چند بیرون آید که نام دوستی تخیر د چنانکه این رباعی از آن او ست

کر حرفی بر سبیل تجنیس از لفظی بیرون می آید چنانکه پشین شین درست سه حرفی هجی
واز لفظ یسین سین تمام واز لفظ کلام لام کامل واز لفظ مجنون نون بی نقصان
ونام این صنعت موشحی مشتر حست از جهة نظر این صنعت را اینجا هم بر سبیل موشح
آراسته کرده شده ۱۲
مشرح بازنموده شد ومضمون موشح چون ترکیب کنند اینست که این موشح را موشح
مشرح نامست موشح اینست در صفت موشح استادان سوالف ایام نقشبند کرده تا
اکنون کرده از لطف عمیم ایشان شربت دد او شراب نوشین ماست بنده آنرا
شرحی دکاری تهبر میکنند نه مخالف وذمیم که هرکس داد نار واگوید نشین
واین موشحی را که از صمیم سینهٔ من است سر زد ببین که از شعراء پشین باری چنین
موشحی که حرفش در بیت مکنون ندید خدای سلف سوالف که در خاک رحیم
پوشیده
کشته اند وتلخی دم وابسین از ایشان نزهته رحمتی کناد صفت دیگر اینست
بیت بی مستزاد ورا استادان ماضی چنان می آراستند که بیت بی مستزاد در نفس
خویش تمام میبودی چنانکه مستزاد اگر بودی ویا نبودی معنی بیت موقوف آن
نبودی ودرین صورت مستزاد مهمل می نمود اما بنده این صفت مستزاد را حامل
موقوف انگیخت چنانکه بیت موقوف باشد ومستزاد حامل وتا ازین صورتی نزاید
از معنی بیرون نیاید یعنی بیت بی مستزاد تمام نشود بیت مستزاد اینست

تا خط معنبر از رخت بیرون جست		از ما دو چشم خویش هر عاشق مست
رخ گلگون کرد		

است حامل موقوفی که جمله طبایع حامله تا اینمدت از زادن مثل آن عقیمه بوده اند در بعد ازین همه منظری جل فحول شعر حامل شوند و اهل تذکیر زده بنهند شکل بیت چنانست که هر مصراعی حامل و موقوف با مصراع دیگر هست تا سیوم مصراع و در چهارم مصراع معنی چنان موقوف داشته که نازاده سخن گوید رباعی اینست ؎

در حسن کسی ترا نماند الّا	خورشید که هر صبح برون آید تا
خدمت کند و پای تو بوسد امّا	بینی تو بسوی او چو پا بوسد تا

صنعت دیگر در صنعت اشتقاق

گویندگان بیش از دو لفظ ترکیب نکرده اند زیراکه ترتیب معنی زاید از دو لفظ تا غایت شده دشوار است من بنده ازآنجاکه حدت ذهن و تیغ زبان من است قطعه تقطیع کرده ام که زبان جواب نجا علی القطع بریده است ازین روی که در هر بیتی مصراع آخر تمام از یک جنس لفظ بر سبیل صنعت اشتقاق معنوی بی تکلیف ربط یافته است چنانکه حرفی زاید برای اسم در آن فعل نمی تواند کرد قطعه

یکه چون خنگ تو جولان در گرفت	گرد گردا گرد گردون گرد گرد
پس کند خلق از تو بسیار برد برد	برد برد برد بردا برد برد
چون دو در در در خصمت خورد گفت	درد درد درد در ادرد درد

وشی که در زبان ایشان پیش از ایشان پیش چند چیده سخن را بسته اند معانی آن بوده اند چنانکه الف در نقش هر حرف است بر سبیل رنگ گرفت بنده وشی را وضع کرده است

هم تمثیل آن در دیباچهٔ تحفة الصغر کرده ام و ذکر تخلص نو که وضع هست و چندین صنعتهای دیگر هم در دیباچهٔ وسط الحیوة مذکور شد تکرار نمیکنم مگر بعضی ابیات که بضرورت برای بیان وضع قسمتی خواهد افتاد اما موضوعاتی که خاص درین دفتر است باطلاقش آنرا ورق شکستم که اینجا رقم کنم اگر اصحاب داد درین بمعاملتی نکنند و اگر قلم جفا بر سفینهٔ انصاف کشند خود چون قلم سر نهاده ایم جف القلم بما هو کائن

برای تو عرض میکنم موضوعات
ای خواجه عنایتی کن و امضا فرمای

بیان صنعتهائی که موضوع بندهٔ خسرو است یکی از صنعتهای بنده

این صنعت که ردیف المعنیین نام دارد چنانکه داران سخن پیش ازین ردیف را بیک معنی پسند کرده دلپسند کرده بنده در ردیف بتصرفی بطرفه گردد که ردیف را معنی فرو نباشد بلکه الهامی بخیزد نظیر اینست

هرچه بر سر رسد نکو گردد
عجب چون گرسی نیرت کند سیمرغ را پرکم

هرچه باید ز حق نکو باید
پر چون طوطی گلگشت شود طاوس جان پرزر

صفت دیگر پیش ازین عقد کنندگان امهات قصاید را از اوائل طریقهم مائل بودند چنان بوده است که مصراع اول را از دو معنی موقوف میداشتند و مصراع فرد را حائل گردانید و نتیجهٔ معانی تمام از مصراع تهنیت و لذت میشد چون سخن از سخن زاید نقطه نقطی که از قلم کاتب در بطون کاغذ چکیده است در کمال بلاغت حمل شد اگرچه ما در جمیع بوقت وضع رحمتی بوده است اما ببین که چه والای غریب در نحو سیادر و جد آمد

ذکر رباعیات ومقطعات قطع کرده که چندین عرصه ندارد که نظیر آن عرض افتد اما در نثر
مقالت تیغ وقلم را صرفه غریب نگهداشته ام نه زبان تیغ را بر قلم کامگار گردانیده ام
ونه زبان قلم را بر تیغ فرمان گذار هر دو سوی را سوی داشته ام تا هر کرا قوتی هست یکجانب را
برابر
حجان وهدا اما به شرطی که از لطایف من التقاط نکند ولیکن در گمان من یقین است که
چیدن ۱۲
جز من دیگری را این مجال محال است ص

بردی تیغ من ای خصم تا بیرون آئی	که ناگهان سر او بار خود قلم بینی

اینهمه که در قلم آید توقیعات دیوان انشا بود اما موضوعات دیوان نگر که چه
نقدها در خزانهٔ واجب الوجود باقی داشته ام که همه اینجا وضع میشود واضع صنعت
در شعر چنانست که در شرع صاحب مذهب ومصنف که صنعت واضع را استعمال کند
چنانست که در فقه قضیه چنانکه فقیه محتاجست بصنعت واضع پس شاعر عالم باشد
وواضع صنعت مجتهد ومنشی سخن مقتدی باشد وواضع مفتی اگر پزنده گان سودا که
زنده گان جاویدند چندین صنعت پخته را لقمه نکردندی ریزه چینان را چندین صلای
نعمت از کجا بودی ص

مرا این لقمهٔ کاندر دهان است	جوانمردی ز خوان دیگرانست

القصه هر چه قضیه تصنیف بود مقدمهٔ مقدمه در بالا محمول کنند وموضوع را باش
وبین که چه نتیجه میزاید اینهمه وضعی میگویم که ملک سخن را در این کیفیت کم شنیده
باشی وچون ذکر بعضی وضعها چنانکه سرهای داستان در کتاب نظم وکتابه بر سر هر شعر

در گوشهای این کتاب بسیار قصیدهٔ اسم است هر سخن که بلند تر گوینده نشود و از
دفتر خود بجواب کسی التفات نماید چنانکه از قصاید مقبول شعر بحر العبر جواب سنائی که دریای
سایل است و هزار جوابی بیک موج فرد بر دکه هیچ جا بر نیاید مطلع آن اینست ؎

باش تا پرده بر انداز جهان از روی کار ... و انچه امشب کرده فردات گردد آشکار

و مثل این بسیار است اما از هر نوعی یکان بیت منظور نظر بینایان گردانیده شد
داز تشبیهات قصیدهٔ عید که در صفت هلال همه تشبیهات باریک و نو انگیخته شده است
با آنکه هیچ چیز را چندین تشبیه نکرده اند که ماه نو را معهذا هیچ کهن نیامده است مطلع اینست ؎

هلال عید نگر چون جمال شاهد چین + ... لبس نقاب تنک جملهٔ خیال چنین

مثل این قصاید تشبیه اهم بسیار است اما اینجا زیادت ازین احتمال نکنند داز ترجیعات
ترجیع لغت اهم است و مجیب صامت مطلعا ینست ؎

ای دل بجان مانده خیز و ره سوی جانان طلب ... و ز نفس اهل درد مایهٔ درمان طلب

ازین از غزلهاء تر بسیار است که لب بر آب دهان را خشک گرداند اما نمود اری از آن
نمودم برای آنکه غزل هفت بیت باشد و یا نه سید انم که هر که هفت ده تی تواند کرد
با من که شاه سخنم کرشمه عرد سان پیش خواهد آورد در معرض معارضه و مواجهه خواهد داشت

پس آن بهتر که از افسوس افسوس ... نگه داریم خود را نام و ناموس

از هر که جواب آن غزلها جواب طلب کنند خشک آرد و از مثنویات قران السعدین
کر اوصاف بر آن صفت هیچ وصاف پیش ازین گفته است و نه بعد ازین گوید

لطیفهٔ مجامع عالمیانست اگرچه تراز انجاکه تنگی نیست این جمع تبکر نزد دیگر مینماید
ولیکن چون از عالم وحدانیت نَحْنُ جَمَعْنَا عِنْدَ المُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ بالنسبت صحیح آنست
که این جمیع جمع سلامت است وچون شربی الحَلَاوَةُ فِی الكَلَامِ كَالمِلْحِ فِی الطَّعَامِ
دارد نمکی است که بروی جای انگشت نهادن نیست هر آینه که تا خوان چرخ
برسر چهار پایهٔ عناصر قایم باشد این نمک انگشت سای اهل فوق خواهد بود آنکه
آدمی است از برای لذت خواهد خورد وآنکه ستور است برای درد شکم فی الجمله
هرکه این نمک حیثیه حق نمک من بروی متوجه شد که اگر پلید زبانی زبان گیرد
نمک گنده کرده باشد ه

اگر کسی نمک تلخ تو همی نخورد	تو باری از نمک من خوری حرام مکن
نگاه کن که چه پخته است لقمهٔ سخنم	تو خام خور ز سخنهای سرد خام مکن

بعد از این که مراتب ترتیب مرتب گردانیدم وجایزهٔ جواز دوستان دانایان
حاصل شد این دیباچهٔ آراسته را راست کردم وکیفیت کتابی که درین کتاب
بکار رفته است آنچه خفی ومخفی بود رشحی درشرح آوردم اگرچه کاملان گفته اند
که خَیْرُ الكَلَامِ مَا قَلَّ وَدَلَّ وَلَمْ یُمَلَّ وَالإِكْثَارُ كَحَاطِبِ اللَّیْلِ اما آنچه در دل خار خار میگرد
[illegible] ۱۲
اگر خار بود واگر مغیلان نتوانستم که در کانون سینه نگاه دارم بضرورت بیرون
آوردم تا هنگامه گرم دارم ه

[illegible] خوشبوی ۱۲

ما خارکشی تو نسیم لطف عطا ایم	خود دانه نبود [illegible] ایم

مشکین هیچ گاه روی خطا ندیده حالی که آن مخدرات روی پوشیده را از حجلهٔ خلوت
پیش همت در جلوه آوردم عطارد را که ماه از شرف علم و فضل بر سر خود جای
داده بود از دل فلک پیغام دبیر شکست چشمی کاتب آمد که من تیر شکسته ام مرا
قلم کن من نیز تیر چرخ مشتری طبع روانی قلم کردم و کاکل من که سهام الغیب است
پوست از غزال فلک باز کرده تا ورق مراد ساختم زحل که سیاهی بسیار او در
قلم نیاید شیشه صفحین نگون داشته بود لیکن جز آن نحس در مجمره کاتب قطره
در نمی خورد هر بار که من قوس حسکردم مشتری بنظر خریداری در من میدید و
سیارهٔ زهره بنگی هر برقلم میکرد و ماه سریع السیر در چرخ میگشت روز و شب تقویم
خویش را بخون دل جدول میکردم تا بعد دو هفته این ماه پیماره را که غره کمالش
میخوانند بآراستگی تمام برآوردم — شعر

نه اهست این که خورشیدیست پر نور	نیابیرد به گویم چشم بد دور
شمس یلوح النور فی اثنا ـ ها	تخطف الابصار من انوارها

حالی که این کانند باسی شکر هیچ را شیرازه رابطه بستم و این حلوا ربی دو حاند دو
که از شکر قلم ساخته بودم لبشه و دستان مومن دل را که چاشنی المؤمن حلوی داشت
اند بطبق دستم چون سماع قول بنده دو ایشان حال شده و هر بیتی شوری در
هر مصراعی سوزی پیدا آید بنده را که گوینده این جمعست بسیار تحسین فرمودند
و گفتند که عجبی کردی ساخته جامع لطایف عالمیانست و این مجموعه که نو پرداخته

بیاض کن بعد ازان منشارهٔ پشینه که منسیات شده است بدان بپوند پس
(فراموش)
منا لبطله در البسطه بر آن بنده بعد آن چنانچه بروی تحفة الصغر و وسط الحیوة را بمجانسن
دیباچه مزین گردانیدهٔ جمال غره را نیز بدیباچهٔ کمال بیارائی و انگاه بقدر قدرت فکر
خویش منقح و منقا کن و در نظر باریک بینان که از عین عناد تعمیه نیارند بداره هر گه که
این همه شروط درین سطور بجا آوردی بعد آن اگر صدیقی صادق را اغنی بصدق
نه بقصد بینی اگر نسخه بدبی تو دانی ~

مرا نه لبس که زیبا بود ببندش ... نه در دل بلکه در جان رفت و بنشست

چون روز دیگر که شمس که در سواد فرد شده بود سر بر آورده و حسن مطلع خویش بر آفاق
عرضه کرد از گرم گشت و در سحون آمد و شهاب که همه شب کلک ممد و سریع
التسیر را بدیوان دو خانی میراند چون مطلع شمس بدید از انجمن ناپید اگشت و ابره
صبح گاهی که در نثر در ره نجار سیت ترصیعات که پیر فلکی را بود مجوبش گردانیدو ناهید
که سعدی خورد ست در دل شب گلستان آراسته مرد را بزنگی سپرده بود و دهان
زبان که زنگی گنج بیرون میریخت در مقام خفی متواری شد ~

نهان شد شب که همچون طبع جاهل بود ظلمانی ... سواد آسمان چون عقل دانا گشت نورانی

حاصل بامدادان که خورشید اسدی سواد مظلم شبانه را بیاض فرمود بندهٔ خسرو که
هر شعله از آتش طبع او عنصر لسیت خریطه سخن را سر رشته باز گرد و سوادات را
(خلاصه ۱۲)
خون تراز نافه از فر بیرون ریخت الحق آن خریطه نافهٔ بود از آهو بریده و آن صلو و انقت
(مشک ناف)

کَا اَلنُّوْرُ فِی السَّوَادِ اُسْت چون لحظه بنظر بصیرت ملحوظ گردانید پرسید که در کدام
بحر فرو شده گفتم در بحری که قطرهٔ از آن دریست و هر دری از آن گردابی
جواب داد که لآلی منظوم تو بسیار بر ما گرد آمده است و هیچ سر رشته پیدا نه آنرا
باری درجی درج کن یا در خزانهٔ خزان انگاه به غواصی دیگر فرو شو ؎

بحر نا یافته چه یافته
اکنون کم باری آنچه یافته

گفتم ای خازن گنج من خراب گفتار زمان ابیات بسیار آید تا مصراعی نکشائی
که در آیند و غارت کنند چون توقع این گنجی نگاهداشتی بکن و سخنم را پاس دار و
حاضر باش که چیزی از ان نفایس سفاین غایب نکنی ؎
جمع سفینه ۱۲
سواد من که بمغرب چو شام نام گرفت ؎ ز نزل او همه شرق و چه چاشت بکن
نگاه دار او آنچه بدا ست ؎ نگه ندارد لیکن نگاه داشت بکن
زبان چون شکر بپاسخ بگشاد گفت خسرو همه وقت آب در شهر و در حیات
دریاهای بزرگ ۱۲
نباشد که داند که این روزگار شاد ریشه چند کوه کن را اوّل بجای آب شیر خون
حکیم ۱۲
ریخته چندین نواها باریدی که هر یکی گنج باد آور و شاد روان مروارید است
نام ساز نغمه — پرده دار
داری پیش از ان که این طاق کسری کش که سبز در سبز است کمین شیر و به
بگشاید بهرام چوبین قلم را بگیر دکار فرمای دیگر شیرین خود را بر شبدیز سودا
سوار کن و در میدان گلگون بجولان در آر تا به نقش کی سا منند ؎ تگر هما ندارند
جمع شهرها و نام شهری است ۱۲
تا نام خسرو مسکین چنانکه نام نظامی ز خسرو شیرین اوّل سواد اثنی که بر من است

شود وسیه روئے تو بر عالمی روشن گردد نظم ؎

جمع شده جمله فلک منزلان		انجمنی گشته ز روشن دلان

در آنشب چون نوروز که بهار عالم افروز بود منکه بلبل سحرخیز شبهار سودا ام و در گلشت هر سواد کلک خویش شب خیزیها کرده نسیم صبح گاهے فکرت را در شامهٔ دماغ درودی میدادم از شجرهٔ طیبهٔ سخن که کلو اُمن ثمرهٔ نوار قمریان اوست میوهٔ جانی و نبات خانی بر میچیدم و این گلدستهٔ نامی را که پرورده و برآوردهٔ بهار جوانی است آری ؎ رَبِیعُ الْعُمرِ اَیَّامُ الشَّبَابِ + چون دفتر گل بردست کرده ورق ورق میگردانیدم و دلم باغ میشد گاه بانشاد چون مرغان گلستان آوازها از تیزیها خراشیده بیرون میدادم و گاه بانشار آزاب کلک دریا موج درآید از برگلستان اوراق فرو میریختم هر بار که سخن بلند میکردم فلک دولابی را دهن پر آب میشد و از دقیقهائے که از زبان کنده می سخته و ریخته بیرون میریختم سر فلک رجوع میگشت در اثنا این انشاد برادرم خواندن شعر ۱۲ علاء الدین علی شاه کاتب رَفَعَهُ اللهُ مَکَانًا عَلِیًّا که علی ابوطالب کرم الله وجهه گوئی قول عَلَیْکُم بِحُسْنِ الْخَطِّ فَاِنَّهٗ مِنْ مَفَاتِیحِ الرِّزْقِ در باب قلم او افتتاح فرموده است و این ابواب تحفه بر در او درست کرده و از سلسلهٔ خط او دز دیوانگی زده آن سیاه چشم ۱۲ مردم دیده که در سواد و بیاض این مقله است بعین انمعر غایه اند راه مردمی در خوشنویسی مشهور ۱۲ مردمی خدا ۱۲ خانهٔ من چون نور در چشم خانه درآمده و مرا از مردمی او چشم روشن شد در معنی

ودو شرط سطری چند توانم که آزادانه مواخذه تحریر کنم پس خود هم اینک حاکم حال خود
شدم وحکم کردم که مسند استادی نیم تمام دارم که اگر استادان بندهٔ خسرو را در
استادی هم تمام گیرند تمام باشم ؎

نه هم از انصاف خویش اینجا تمام		ناتمام ناتمامم ناتمام

در باعث تصنیف این دیباچه

شبی بهنگام شام که ازرقی گوژپشت از صد هزار سنان ضیائی وسراجی الجمنی
کرده بود وسوادات خویش را پیش ایشان از خریطهٔ اطلس فرو ریخته وجواهر منظوم
دقایق را بصنعت ترصیع در بحر بسیط بر کاغذ شامی تخم نجم بیرون میداد وجوزا
صفتی ذوی الوجهین موشح کرده بود بنات النعش اشتیاقی ساخته وثریا مجموعه
پرداخته وخورشید که جوهری زرگر هر روز پس کوه حیلی میگردد در تخته خاک فرو شده
ریزه ریز بجنتی میگرزد ومشتری که مسعود سعد است با نثر خوش افتاده بود وشعر طالان
که با بحرها اشنائی تمام دارد شعری شامی را بلند گردانده وشعری یمانی را بگو شهای
روشندلان بالا میرسانده وماه که بهم جالست وهم کمال خیالی باریک وبلند دانخته
بود ودر آن تخیل سرنگون مانده با ذنب کز طبع بکر شمهٔ ابروا اشارت میکرد که مواخذه
توانی کرد ذنب جواب میداد که این ساعت بکمال انقصانی چه دیده کامش
تو باشم نزاد وبهفته مهلت است تا شبها بیدار داری وروز برو دیده دقیقها
خود بیغزل بی یرن بکمال رسی آنگاه بر تو گرفت آرم چنانکه جهان بر تو تاریک

مستعرف و معترفم که از لاف استادی قرعهٔ بر فال نتوانم غلطانید ماند دو شرط
مشهور مقرم
دیگر اول آنکه اسالیب سخن بر شعار شعرا باشد نه بر صفت صوفیان مذکران
در همینی بیش سخن دانان از دانی و قاصی قصهٔ دُر فشانی ابر نیسان قلم خویش
کمینه بزرگ
بی آنکه خیانتی در میان حائل شود فرو نتوانم ریخت که مفرح حرفم معجون خلاصهٔ
روش
شاعری است نه تخلیط مذکران و روشهاء صوفیان و دوم شرایط استادی
فرش
آن بود که خیام سخن را پیوند کهنه و نواز نوازه مردمان نباشند درین پرده نیز
فرش شعر نتوانم گسترد و قالی سخن را توانم افگند که رشتهٔ تابی از کتابه کسی نکشیده ام
و در نقش خود در دوز نکرده از برای آنکه اگر ناگاه سر رشته بیرون افتد
پرده دریده کی باشد خواه هر سوزنی بازکشایند به بنیید حَتّیٰ یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الْخَیْطُ
الْاَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْاَسْوَدِ کسیکه چون سوزنی و خیام اطناب خیام سخن را طنابی
تواند داد که بحیله او تا د عالم برسد و چنین خرنده سوادی را که خور مَقْصُوْرَاتٌ فِی
الْخِیَامِ گوئی در شان ایشان است از پردهٔ دل بیرون تواندن آورد چه محتاج
است که از پیوندها مردمان دستبر دوزد که جز درون خانهٔ خود نصب نتواند کرد
خانهٔ ضمیر ۱۲

پادشاهم عالمی در ظل شادروان من	گاو پشت دیگران کی پیش چشم آید مرا

حاصل از چهار شرط استادی در دو شرط اقرار کردم که استقراری ندارم در آن
مقال استقلال نه یکی مالک ملک طرازنده ام دوم از خط خطاء خلاص ندارم
اما در دو شرط دیگر یکی سیاق سخن بر نسق شعرا دوم عدم انتحال بحمد الله که درین
کلام غیری نسبت بخود کردن ۱۲

و آنچه شعر تخلص و خلاصهٔ خیالست که از پردهٔ دل بیرون داده ام تتبع طبع مرضی برضی و کمال ست و آن سیلی است چون آب که در صفا و روانی خیال انگیز و جان آویز است و انچه مثنوی و غزل روان کرده ام آن اتباع طبایع نظامی و سعدیست و آن جنبی است چون باد که در لطافت و تری از آن لطیف تر است و آنچه مقطعات و رباعیات و معما و لغز است غباری از نه وجود من خاکیست و آن معجونی است چون خاک که چندین لطایف در ان افتاده است و کثیف گشته ؎

آری آری خاک گردد	هرچه در خاک اوفتد

حاصل از چهار طبع چنین شجرهٔ نامی برآورده ام بار خدای ثمرهٔ قبول بخشد انشاء الله الباری اما نثر بنده طبیعت خامه است که با هیچ عنصری انیت ندارد و خاص خلاصهٔ جوهر منست و اصحاب تخییل را نیکو معلوم مراد از چندین بیان اینست که بنده را ازان چهار شرط استادی که گفته شد اول شرطی که ملک طرز است بحکم ماجرائی که در مجرای قلم جریان یافت که چندین استاد را متابع کلمات بوده ام ؎

چون پس رو طرز هر سوادم	پس شاگردم و نه اوستادم

و شرط دوم آنکه در نافه سواد بوی خطا نباشد ازان نیز دم نتوانم زد که نظم بنده اگرچه بیشتر روانست اما جا بجا در غزل و لغز لغزیدنی هم هست درین شرط

طریق عبارت منتهی را تتبع کند و هر لفظ و معنی که در عبارت او ستاد نه بیند نمونه بر چیند این شاگرد عبارتست و سیوم شاگرد غارت است و آن چنان باشد که یکی را همت در انگیخت قاصر افتد و هوسش در تصنیف غالب هر با بلیات استاد نقب میزند او را در خرابه خود می آرد و قطرهٔ خونی را که از دل دانائے برون افتاده است جگر گوشهٔ خود میسازد و هم بروے می افشاند یقین است که شاگرد سخن استاد است اما شاگرد غارتگر این را شاگرد غارت گویند خدا تعالی از شر چنین بی شرمان که همه تن شرم بے پایان اند گوینده و شنونده را نگاهدارد و آمین

چه سود عربده چون از ضمیر دزد فنیست		بروے صفحه گواهی همی دهد سخنست

بندهٔ خسرو که استادی را استادی و شاگرد ذکر کرد تا اهل یقین را گمانی نرود که این خیال برائے آن است که خویش را راجح گرداند و جارح دیگری شود (جرح کننده ۱۲) خارج این در ذهن مرادی داخل و آن اینست که دانایان بدانند که بنده را درین کار از پرتو نظر اولوا الابصار بصیرتی هست اما اسم استادی آن حرف بر من (پیش) شکسته نیامد زیرا که ازین چهار شرط استادی که ذکر آن در بالا مذکور است بعضی در وجود بنده موجود نیست ازین روی که شجرهٔ سخن بنده شعب بسیار دارد وازین چهار طبع نشو ونما یافته است، باری اول هر چه در مواضع مواعظ حکم گفته ام حکم آن متابع طبیعت سنائی دخانیست و آن طریق چون آتش که میل بعلو دارد

مکابر را چه خوانند بعد ازین نبشته خواهد شد آن منکرِ منکرِ خود ازین کار انکار کند اما نیک در آنست که تمیز و تبیان در دست دیگر انست نه در دست او ؎

چه مهجولی کند دزدی یا طرز کسی گیرد	چو دانا هست در عالم اگر منکر شود گو شو

الکنون بباید دانست که در هر که از شعرا چهار شرط موجود باشد او نزدیک ددر میان استاد مطلق بود اوّل انکه علم سخن بر طرزی نصب کند که دیدهٔ آن باد دیگرے گوش زند دوم آنکه در عین معانی روشِش آب بخشش بعذوبت وسلاست بر نهج شعرا باشد نه بر نمط مذکران و صوفیان وسیوم آنکه جزوهائے منقش او از یافت خطا دور بود وچهارم آنکه چون خیاطان ناخیکن از پرکالهٔ مردمان قباے هزار پیوندی تقطیع نکند ؎

این چار شرط استادی داد هست	بجوب شه طا استادی کوبرن به هرکه هست

و شاگرد در شعر بر سه نوع است شاگرد اشارت و شاگرد عبارت و شاگرد غارت اوّل شاگرد اشارتست و آن چنان باشد که اگر مبتدی را ... خطائے افتد دیا در معنی فسادی میخیزد و در نظر استادی بینا میدار ... صلاح و فساد آنرا می بیند و باصلاح آن اشارت میکند که اینجا چنین بند و اینجا چنان کشائی تا آن مبتدی از اشارت او بر غوامض آن کار مطلع میشود این شاگرد اشارتست و دوم شاگرد عبارتست و آنچنان باشد که مبتدی

باختصاص پیدا نگردد بہ پیش روی پیش رفتگان و دنبالہ دوی پس ماندگان
کارے پیش بردونقش خود را در طرز دیگران دوزد چون خیالش در تحریر
استادانہ باشد و در دل سوختہ داغ دوزی تواند کرد او را نیز استاد گیرند اما نیم تمام
زیرا کہ چون متابع طرز غیر است بضرورت اگر شاگرد تعلیم و تعلم نسبت شاگرد
طرزہست پس استاد آنکس باشد کہ صاحب طرز است و متابع طرز شاگرد او
بود و اگر آن مجدد را نہ طرز مجدد دست دہد و نہ متابعت استاد را پای دارد
کوشش کنندہ ۱۲
درحال سیوم ماند و بغری و غارتگری منتر شد و انہ اختراع بانتحال دل نہاد و
نامردی ۱۲ و دزدی عزار کردہ شد ۱۲
ریختہ مردمان چیدن و انگیختۂ دیگران دزدیدن گرفت پس او را مجال و محل
آن نباشد کہ نام استادی سخن را بزبان راند از سودای ہر کہ لقمہ بردہ است
برحکم این زلہ ریزہ چین خوان او شد و اگر اعتراف بحق نعمت او کرد نزدیک
توشہ ۱۲
فحول معانی عذر آن مادۂ فساد مقبول و اگر از انجا کہ سختی دزدان دیدہ باشد
چشم وقاحت کشاد و از برا ے ہنگامۂ زبان سوزان بو العجبی و شعبدہ
کشیدہ کہ التفاء خاطر من است درین محل منصفان را باید دید کہ اگر در
مصنفات او ابداع پختہ و اختراع ہیختہ بسیار است -

جای از بیت معنی تہمت بر یکی یا دوئی پیش منسبت عیب نباید کرد باشد کہ
التقا باشد و التقاط نباشد و اگر غالبش سرقہ و منحول است اگر اقرار کند یا نکند
موافق ۱۲ دزدی ۱۲ دزدی ۱۲
شاگرد نیست و دزد مر استاد مخترع را کہ ہنجرع رحیق او ست و ذکر آنکہ این
جرعہ نوش شراب

طبع عبرت را و هوس دل فکرت را در هیجان آرد و گمان کشش و تیز گوش را
(پند پذیر نشدن) در کشاکش اندازد و گاه از گاه یک اندازی روان کردن گیرد چنانکه آوازه
از هر گوشه بگوشها میرسد و هرجای آوازها رود و چون چنین شد صورت
خود را بر قاسی نهد پس چون نشانه شدن گرفت اگر بغرض شاعری مشغول شود
و تیغ زبانش بگوهر فشانی اشتهار یابد و در هر مجلس که نشیند هم‌نشینان نوخیز
نوافتاده آیند و روان خواهند که بخوانند تا کام صدف دهان را در فشان گوشها
باید گردانید و از ته لب رباعی بخنده بیرون باید داد و از دل دو نیم قطعه بر زبان
باید آورد و چون دستش بدین پایه رسید آن چوگان باز میدان گفتگوی از
سه حال خالی نباشد یا او را علیحده طرزی پیدا گردد که پیش از ان دیگری را
نبوده باشد چنانکه طرز مجید مجد سنائی و انوری و ظهیر و نظامی است طرز
خاص و ملکی ملک و روشی روشن نه آنچنانکه خاقانی را گویند از مجیر و کمال اسپاهانی را
از مولانا رضی الدین نیشاپوری و معزی را از مسعود سعد و یا متابعت طرزی
کند از مقدمان و معاصران و یا در بند گشادن بر بستهای دیگران شود در تیزی
طبع دراک را کارد باز گونه کرده عقدهای مایه داران سخن برد که اگر آن قابل قائل
صنایع مصنوعات در طرزی مطلق زبانی منطلق بخشید پس کسی را در سخن او
سخن (روان) رسد در طریق استادی لطایف منظومه و ظرایف منثوره او نزدیک
علما این فقه متفق باشند و اگر آن طراز نده نظم را در طریقی خاص روشی

ازین حکایت بی نظیر آنست که فضل فضیلتی لازم ذات دانا با کمال بقا و مال مستعد نیست فانی و بیوفا

گذاشتند و بمردند گنجها انان	که بهر فلسی تا روز مرگ جان کندند
وجود کندهٔ شان خاک خورد و مال کسان	همی خورند و بران ریش کنده میخندند
زهی حیات سخن پروران که تا محشر	زغیرهٔ هنر خویش را خداوندند

این تقریر و تقریب که تحریر افتاد ذکر ذم و مدح و نفی و اثبات ابیات بود اکنون گوش بر بیان دقایق و بنیان حقایق دار تا بدانی که من درین کار چه رنجها برده ام تا راحتی بدست آورده ام

برشتهٔ من تو گوی این بر رسته است	نی خود از گلشن دیگر رسته است

جمله کلام منظوم که از حریر کاغذ و نیزهٔ نقطی قلم تا پردهٔ اطلس علم شده است سه پایه دارد اوّل بجد لفظ است که اطفال طبیعت ما که زبانش ازآن چاشنی بکام رسد و اگر طبیعتش بجد کمال نباشد خود گرد ابهام و خیال و غیرآن نتواند که بگردد و هم باشنائی بحری در روانی نظمی فرو شود و مستغرق بماند و اگر تفکری بالغ و نقد فی مطلب دارد و بود چون غزلی را ایات صاحب طراوتی بر زبان آرد از دایت هوس آب در دهان او آید و خواهد که آنچنان دود از قلم او چکد و چون لمعه سوزان از آن سوخته از سر کلک دود و انگیزی کند آتش طبع و قاد از دهان او زبانه زدن گیرد و خواهد که آن چراغ معنی و بیت او افروخته شود و لیس مری

و خدمت خدم نه خرافات مزخرف و نزهات ممود متنبی هر چند سنگ خویش را
پیش میداشت سیف الدوله تیز تر میشد تا روزی آفتاب طلعت سیف الدوله
در حمام جا گرم کرد و متنبی چون بندی خاص مخصوص عطار د وار تحت الشعاع
حضرت سیفی در آمد چون آن دو کوکب سعود در آن برج ذو جهتین که هم آبی بود
و هم خاکی بمقابلهٔ یکدیگر استقامت نمودند دران محاوره از هر بابت محاورهٔ بابت
گفتگو ۱۲
آنمجلس سیرفت خوشخانه خالی بود و وقت خلیفه خوش متنبی گرما گرم ماجرائے که
داشت فرو ریخت که هر بار بر زبان بخلاف خلیفهٔ عالم میگذرد که رتبت مردم بحال سست
نه بکمال است درین حال که هیچ شیٔ از اشیاء در هم و دنیا و سببی از اسباب انشا پریشانی ۱۲
درهم و دینار برما جز سیزری نیست متنبی همان متنبی است با فیضان فضل و لمعان
لنگ ۱۲
معانی اما خلیفه را نیز در ستر خویش سیری بباید کرد والباقی معلوم متنبی خلیفه را
ازین جواب چو آب روان نیکو نشست خلیفه را از گرمی خوی لعل روان شد گویی
خلیفه
که آبی بر سر ریختند و جائے آن بود چنین گویند که متنبی در اصل سقا بوده است
و باش مشک آدرا بر روے آب آورد از برائے ریختن آب او گفت انّک انستنا
قربتک متنبی بروانی جواب داد که انّما انّی قربتک خلیفه هم برین یکطرف زمانی
از مکان خرد تشدید بگذشت و اتفاق سیاست را باتفاق و بدل بذل فرمود
پس متنبی انچه پیش از آن نگفتی بگفتی باین زمان سیف الدوله میان نیام خفته است
گوهر ریز
و گوهر فشانی تیغ زبان متنبی همچنان بر روے روزگار باقی مانده مقصود

طفل که جز بر بازیچهٔ رنگین چشمش سرخ نشود اگر او را پنج گنج نظامی بدهی از انجمله مطبوع او جز صورت نباشد و آن بنا بر آنست که عقلش بکمال نیست ضرورت ست از چندان معانی بصورتی چند پسندید میکند امّا انرا که عقلی کامل و فضلی شامل از وے پرسند نه آنچه از وے پرسند اگر خرمی ندانند که عاقلی چیست ؎

همان عاقل نمیداند که خر کیست　　مال خسیس را با شعر نفیس

بمیزان نباید سنجید زیرا که مال در دست هر که افتاد دست مال او شد و خود را در بار ادب است امّا شعر دوستی است موافق طبع که جز با سازندهٔ خویش نسازد و جز نامهٔ نیک نامی پردازندهٔ خود نپردازد و چراغیست که هرگز از باد حوادث نمیرد و از نفس هیچ تاریک دلی تاریکی نه پذیرد و شمعی است که در مجلس روشندلان فروزندهٔ خود را رخشنده دارد و جانیست تا قیامت صاحب خود را زنده دارد وفاداریست که هر کجا رود نام منشی خویش خواند حق گذاریست که گوینده گان را بر نام شاعر سجده کنانند ؎

قلم جائے سر نهد بهر نظمی که بنویسند	سرش باید قلم کردن که پیش نظم ننهد سر

میان خلق مشهور است که سیف الدوله تغمده الله بغفرانه گر آنت بر متنبی زبان کشیدی داد را بخراشیدی و مجروح بگردانیدی که شاعر را السبب سنت شعر او بار بار بود و از لگد افلاس سفاکی شکسته دالی ریخته نه خدمتگاری بر پائے که مشربی بد و سازند بهترین شرف مردم را منال و مال است و حشمت حشم

تقوی ترک این لذت و زلت میگوید هزاره شاعر چون خسرو خاک شارع او باد و
اگر فقیهی است خشک که از سبوری وستوری بدین زلال زبان تر نمیکنند از ین
سجور لبالب ست میشوید بر حکم قول اَلتَّکرارُ یُفیقہِ الحِمارُ خر نیست افسار حرک شاعرانش
سانند گوشها اگر انش را محکم بر بال و نیکوش بر ران واز برای لنگیدن در روانی نظم
و ترک آن از زبانه زبان گرما گرم این داغ ترک بکن که مَن جَهِلَ شَیئاً عَاداہ مبیار
گاوان خران و خران اخرس بینی که بمشتی سفان یعنی بفلسی چند چون سفله کان غره
باشند و غره غرا سخن را آراسته السنه طعن کنید که نقش شعر عین در شتر است و شاعر را
مرکز فراخی اسبابی و فرخی آستانی نباشد و مدام از دو مراد دوره وانه مفسد مقصود مهجور
بود وازین فته بعلم که فَضلُ المَرءِ مَحسُوبٌ مِن رِزقِہِ ودانا داند که اینطائفه را نعمتی
بخشیده اند و شربتی چشانیده که اگر در مقابله آن همه عالم را از گنجها زر مالامال
کنند و بدان جهال مجهول دهند هنوز بران بی زبانان خلق جای حیف باشد
واهل سخن ما چندان مبالغت بالغه و مکالمه کامله شکر این نعمت ادا نتوانند کرد
که الیشانرا فقری مع الفضل داده اند نه تالی مَعَ الجَهلِ

در کون خر اگرچه پاره دم زنهی	چون نیک بنگریش همان کون خر بود

هر کرا کمال بود او را از برای مالی که نام آن مال است در آمال نباید بود زیرا که مال
در ته کمال است امردی باید که از سر کمال فرو بیند مثلاً جهال بر مثال اطفال
که هر کجا که سرخ و زردی بینند مشغول و مشغوف آن باشند در چه دانش چه دانند

کنند هجی نباشد و اگر نیز ستایشی نویسند مدح نتوان خواند پس چون هجا و مدح
در نثر نیز هست درینصورت جملهٔ کلام را بد باید گفت و گنگ را بر ناطق فضل
باید نهاد تهمت بر تهمت شعر نهادن چه معنی دارد تو هم میدانی که این موضع تهم نیست

متهم میکنی تو مرا تو همی … اِتَّقُوا مِنْ مَوضِعِ التُّهَمِ ❖

بلکه سبیکهٔ نظم آراینده سکهٔ هجو و مدح است پس چون یکی را دشنام کنند حسن نظم
آراینده را بآن انتظام باشد نه باهمان قبیح و دشنام زهی شعرا که از ایشان بد گفتن
هم نیکو آید و اگر سخنی بسبیل مدح تخلص کنند چه گوئی موزون به یا ناموزون و اگر
شعرا را بجهة کذب گرمی نهند که راست و ناراست از راست همان سخنی
که بالا رفته است اینجا نیز نه و فرود می آید که در سلک نثر هم همان جوهرهای دروغین
منسلک است و به بین که استادان قدیم چه حدیث خوب گفته اند که در هر عبارت
که نه در قلبه زر و زر نگردد و سخن اگر همه شعر است اگر یک نقطه دروغ دران افتد در چشم
خوانندگان سخن نماید مگر اینها خیال شعر که هر صورت تر دیری که قبیح تر از ان صورت
نتوان کرد چون در آن مبنی علی العکس بوجهی هرچه خوبتر بر تو جلوه کند پس چنین اکسیر را
که هر مس دروغی که در وافتد زر صامت شود هر که تغیر کند نافذ نباشد سه

اینچنین گفت نکو راست نهان … هر که بد گوید بد گو سه بود

دیگر آنکس که از دم شعر دم زند بیاید دید که درین جوهر بسیط قوت ترکیبی دارد یا نه
اگر این بساط انبساط ارتباط و بسطی انقباض نه بسته یا نه گرد داند برای تقویت

ای خراسانی تو گر گفتار من نشنیده‌ٔ باش تا بر تو رسد این نکتهٔ غرا ز من

لطیفه اینست که ما را در زبان همه سخن هست و هیچکس را در زبان ما سخن نیست

هر کرا در لطف لفظ ما مشکلست همین دیباچه من حجت گفتار من بس باشد ؎

کو بیاذ به بین دوم در کشش گر زگر گون بود قلم در کشش

لله در که زبدهٔ این لبن لبگیر السنت که طبع نیکو طبعان دهلی بر حکم زنجیج عقلی که بالا رفت بدقایق فایق است از جملهٔ طبایع جهانیان هر کرا درین زمانه جملگی مربست است پیش منش آر تا مهار در پیش کنم کر این شتر دندهی وکوه رفتن نیست هان ای گسسته مهار تا گرد مجرهٔ من که آبخور نجیبان روز قیست بهرزه بر بنا می که واغ اِذَا اعْتَاقَ الْبَعِيْرُ حَامَ حَوْلَ الْبِئْرِ بخوان تو کنم الکنوات از عرض خوارنی بر سر عرض باز نیم باید دانست که مذموم در شعر جز ذم مدح و ملیشوم جز قدح قدح نیست زیرا که مدح فسونیست در لب جادوگران که سگ پلید را کسی سازد و خری پلید را کسی قدح سخونیست از زبان آتشین سوزندگان که نعل را سنگ گرداند و عود را خاکستر اگر هجو را فرد بالائی گویند وجه است زیرا که ملکی را کسوت ابلیس البابس میکنند و ملکی را پلاس لباس میسازد اما درین حال نیز حلوائی شعر را انجامی انگشت نتوان نهاد و این نو ابهای غیب را انگشت بیچ نتوان گرد زیرا که اگر مدح اینست که یکی را موصوف لبسته‌ئی دهد خواند یکی را موسوم گرداند بی بی پس این نوع نه هم در جنس اشعار هست بلکه در جملهٔ آفاق راست چه اگر یکی را به نثر دشنام دهد آن

جز بعبارت ماوراءالنهر که موافق است با پارسی هندوستان دیگر هیچ عبارتی را درستی لفظ نیست زیرا که خراسانی چه را چی میگویند و بعضی کجا را کجو میگویند و در کتاب چه نویسند نه چی و کجا می نویسند نه کجو و لفظ درست آنست که در کتاب آید و ایشان را مثل این کلمات که در لفظ چیزے گویند که در کتاب خطا باشد بسیار است غرض آنهمه بسبب طول کوتاه کردم امّا گفتار پارسی در هندوستان از لب آب سند تا محیط و هانهٔ دریا یک زبان است اینچنین بزرگ زبانی ما را بکام است اگر سخن فراخ گویم بجاے آن دارم ؏

آنرا که زبان چنین دراز است
شاید که سخن فراخ گوید

خداوند مفتّح الابواب در سخن بر ما بگشاده است و این پارسی ما پارسی دری است (ناقص ۱۲) زبان هندوی هر صد گروهے هر گروهی اصطلاح دیگر است اما پارسی درین چهار هزار و اند فرسنگ یکیست (چند ۱۲) و پارسی است که اداے زبان با نقش کتابت موافق مطابق است و چون ازرهیان با اسا غوریان نیست که کرده را کرده و کرده هن گویند و چون سیستانیان که در آخر لفظ هین لازم دارند چنانکه گفته هین رفته هین هی همه بالائیان که پرسیدند از علما و فصحا نه عوام و اوباش پارسی دهلی را انصاف دادند و اهل دهلی سخن ایشانرا باستهزا از زبان گرفتند و هم بر طرز ایشان نوعی سخن گفتند که ایشانرا هیچ نوع جرح زبان ممکن نشد و نتوانستند که تخطیه و مواخذه بکنند که عبارتیست نرم و سخته و لطیف و نظیف و درست و فصیح (پاکیزه ۱۲) (سوزون ۱۲)

در آید و همه عمر صرف کنند زبانش نگردد و البته سخن بطریق ولایت خویش گوید چنانکه اگر اعرابی است خود مالک کلام عرب بیش نیست و در دعوی زبان دیگر درست نیاید و همان زبان شکسته او بر شکستگی زبان او گواهی درست دهد و اگر هندوی شهری و روستائی همه وقت با سکان دهلی چون سکان دم لابه گرده است و ممزوج بر آمده هم در پارسی البته شکسته زبان باد اگر نیکو طبعی خراسانی و عراقی و شیرازی و ترک باشد البته زبان هندوی در زبان ایشان خطا آید اگرچه از ایشان کسی دو چراغی خورده باشد و در مجلس دعوی چون فصیح حمایه زبان کند اما آخر وقت گرفتار لکین باند اما فصیحی که در شهرهای هندوستان خصوصاً در دهلی نشو و نما یافته باشد بی آنکه ممارست آن طایفه یابد تواند که بطرز هر که بگوید سخنی بگوید و بشنود و تصرفی در نظم و نثر نیز بکند و در هر ولایتی که برود بر روش ایشان کلامی تواند زد و این تجارب معلوم و مبرهن شده است که چندین خلق مالی آنکه سوی عرب عربی کنند زبان عرب بفصاحتی کسب کردند که بلغاء عرب بدان نرسیده‌اند و از رعیبه دریای عبارت ایشان عبرت گرفتند و ایشان را باکمال فصاحت و بلاغت زهره نبود که پارسی را درست نتوانند گرفت و چندین تاشیک نه ترک دیدم که زبان ترکی در هندوستان بتعلم و کسب بیاموختند و چنان گفته‌اند که فصحای آن طایفه که از بالا بیایند فرو مانده‌اند و اگر زبان پارسی است که از پارسیان رسیده است

باز معقول ثابت میدارم که پارسیان بطبع شاعری بر عربیان راجح اند ازین روی
که اگر شاعری افضل وافصح از عرب در فارس وخراسان بود بطریق فارسیان
نرسی نتواند راند و زبانش بلفظ فارسی درست نگردد و نکیفیت کیفیت استنباط
معانی پارسیان واوزان وانشاء ایشان اما شاعر پارسی با دراک باشد
هم در شهرهای پارسیان بقوت تعلم ادب وفضل شعر عربی تواند گفت بلکه معانی پارسیان
بالفظ عربی امتزاجی چنان برمزاج تواند داد که اگر منصف دانا هر دو وجه باشد
اگر در روی نکند صد روبه تحسین بروی متوجه ومتوجه گردد واگر این شاعر پارسی
با وجود تعلم فضل در عرب رود وخود فصحاء عرب را نبایان گیرند زمخشری
از خوارزم بود که عرب علامه خطابش کردند آنچه سیبویه مجمل گذاشت ازو مفصل شد
هیچ شاعر عرب بالکسی نگفت که در پارسی دو لفظ را گره بر هم زد که زبانش کنده شد
شاعر پارسی گوی نتواند که کوی گفت از شاعر عرب بر دا اما شاعر عرب اگر خواهد
که گوید از زبان او گوید ع

بدان زبان سخن شاعری نشاید کرد	که کاد گفتن گو در دهانش کو آید

باز خوانندگان سواد هندوستان خصوصاً متحرکان که سکنهٔ سکینهٔ دهن اند
بطبع از نیکو طبعان همه عالم غالب آید ازین روی که هر عربی وخراسانی وترک
د هند و غیر آن در شهرهای هند که از آن مسلمانان است چون دهلی وملتان
ولکهنوتی نه چون گجرات ومالوه ودیوگیر که آن دیو خانهٔ هندوان است

لفظ حسن و معانی احسن تحسین میفرماید معنی و لفظ سید حسن و نظامی و ظهیر را مطالعه
باید کرد تا مطلع گردیم خود منصف باشد اگر انگیخت پارسیان بر عربیان جارح کننده جراحت
و راجح نباید اینهمه خلاف من خلاف باشد پس چون شعر پارسی بحسن وزن و
لطافت معنی و ازدیاد ردیف از ما در طبع زاید نزاید این حسن مادرزاده را کجا اندازه
باشد الکنون از مقام دعوی بمحل انصاف باز آییم چنانکه ما از لطف لفظ عرب منکر
نتوانیم شد ایشان لطافت وزن پارسی را انکار نتوانند کرد پس لطیفی بمقابله
لطیفی رفت اما در معنی ما را تیر تخیلات بدیع است و ایشان را هم تخیلات رفیع
چنانکه احد الجانبین راه رجحان ممکن نگردد پس اینجا هم مساوات کلام کافی کردیم
اندازه طرف ما عاقبت هنوز ردیف غالب می آید که ایشان را هیچ هنری در مقابلهٔ
این باقی نمی ماند که باما مساوی شوند پس از روی حجت معقول ضرورت است
که پارسی بر عربی راجح باشد ؎ مرا هر حجتی کامد ز سوی خویشتن گفتم
تو هم گر حجتی داری ز سوی بیرون کش بسیار حجتهای دیگر قطع می آمد که عمداً
قطع کرده ام از برای دو معنی یکی آنکه بعضی سفها بغضب و تعصب برون خواهند
آمد دوم آنکه سخت بالمناسب می انجامد این را دیباچه میسازم نه کتابی علیحده و در
دیباچه جز اینکه خیالی بزند توان یافت اما خار خاری که در غنچهٔ دل میخلد اگر بیرون
ندهم خستگی آرد ؎

بکند خنده بوقت گل زمین گلزار   که ز نوک قلم بر سر خود دارد خار

گلوگاه قافیه بر بسته است ابکار افکار (بکرها فکرها ۱۲) عرب از آن گردن نتوانند فراخت که (شانی ۱۲)
جیده جید ایشان ازین حلیه خالی است پس منصف مصنف را اینجا انصاف نگاه
باید کرد که در شعر عرب چند عرصه میشود اوّل وسعت وزن دوم وسعت لفظ سیوم
ترک ردیف معهذا معنی ایشان هر کدام که بالغ تر باشد نتوانند که بر معنی آن غالب آید
واگر نادانی را درین شبه رود با نادانان مرا سخن نیست امّا این دعوی با اهل معنی
دارم اگر خصم از طریق شرع در آید که شعر عربی مستشهد قرآن میشود و چون نزول
قرآن بدان زبانست آن زبان احسن الالسنه باشد درین محل همه سخن پارسیان
مرهاتست خصوصًا از ان ژاژخا (کنایه از بیهوده گو) هرزه درائے خسرو بیچاره را چه محل و مجال آن باشد
که از صفحهٔ فصاحت ایشان بازه خواندنی کند

درآن مقام که از شرع مصطفیٰ گویند
نعوذ بالله که از شاعری سخن رانم

امّا اگر کسی از طرف شعر در آید نه از طرق شرع دعناد و عندیات را دور از نزدیکان
انصاف از نزدیک خویش دور کند من پیش او سر بر زمین نهم بسم الله اگر در لطافت
الفاظ تشنهٔ آب دهان آبی و رهبیت علو لفظ خاقانی را سر بالا باید کرد و بدید
تا کلاه سرفرازی دعوی از فرق فرو افتد و اگر سکرات او از شکر آب معنی خالص
تتبعی است کماز آب روان ترا سمت و آبی که بروانی و تری هم از قرابهٔ او چکیده نه
از قرابهٔ دیگران معانی مرضیه رضی الکلام کمال و انوار انوری را در نظر باید آورد
و سر باز زنند و را چندین سرزنش کرد که سر او باز شود و اگر مغز بمغز را برا ے

ودرین موازنه ایشان با ما هم ترازو نتوانند شد زیرا که آنچه در شعر ایشان زحاف است
که اگر در شعر پارسی ما باشد آنرا ناموزون خوانیم و نزد ایشان ما را از غایت استحکام تفاوت
حرفی بلکه تغییر حرکتی نشکنند اما نزدیک ایشان تغییر حرف و لفظ از زیادت و انتقاص
آن درست باشد این میزان که شعر پارسی راست اگر راستی است در عربی و عبری
و غیره نباشد کسانیکه سخن دانند دانند که این سخن از سر تعصب و تعنت نمیگوییم و حجت
دوم آنکه اگرچه زبان عربی از بزرگی خویش در هر کلمه نگنجد اما گوینده که این زبان
اورا بکام است چندان وسعت لفظ دارد که نتوان گفت هزار لفظ را یک
معنی و یک لفظ را ده معنی هر کرا صرفه سخن کردن دریافت کلید خزاین بسته
بروی چنان کشاده گردد و در پارسی هر یک لفظ را زیادت یک معنی کم است
پس از عین انصاف معاینه باید کرد که طرف برابست طرق پارسیان را چه تنگ و
دشوار باشد و عربها را چه سهل و آسان و حجت دیگر آنست که شعر عرب مقفا نیست
و پس اگرچه بعضی از متأخران پارسیان درین جولان ردیف را رکاب دو پای
شعر گردانیده اند اما نزدیک عرب آن نامحمود است و عربی نیست از قبیل پارسی
میدارند اکنون مارا سخن در شعر است که آنرا عبارت عرب عربا میگویند و آن
شعر ردیف ندارد و شعر پارسی مقفا و مردف است و ردیف پیرایه شعر است
که چون در موقف قافیه بار آید بیاراید و پیرایه شعر عربی اگر قافیه است آن
در پارسی موجود است اما زیوری که شعر پارسی دارد یعنی وشاح ردیف که در

شعری را از رای علما میگوید که بزور کشد و اگر نه خلاف صحابه کرده اند اینجا محل
خالف تذکیر نیست (عیب ۱۲) زیرا که حقیقت است که حیدر کرار علیه الصلوة من الله
الغفار من کل الوجوه عالم تر از و بود چون او شعر گفته باشد پس از ارا بر مطلق شعر
منطلق گردانیدن از رای نبود و هر که نفس شعر را منقش از رای ما خوذ کند بخلاف
آن خلیفه بحق ناطق باشد و ما میدانیم که هرگز شافعی مخالف علی نکند پس بگوئیم که
از ارا در حق شعر زور است ؎

بخلاف علی ار گوئی ای خواجه سخن
عیب گیرم ز تو گر عیب بگیری از من

حاصل فضل شعر چند انست که فضلی از ان در تفضیل صد هزار فاضل نگنجد میخواستم
که بیشتری از مراتب این کار مرتب در کتاب آرم اما بسبب تطویل تقصیر افتاد
باری هر چه در دل میگذرد بر زبان گذرانم باشد که چون بگذرم کسی را که در
بوستان گذر را نه گذری باشد اگر بر گذری گلی بیند درودی دریغ ندارد و اگر
خاری باشد از گذر دور کند الغرض یک معنی در دل این میگذرد که کدام فضیلت
ازین بالاتر باشد که شعر از برای استشهاد قرآن بکار آید و یک از فضائل شعر
عربی بر پارسی و غیر آن اینست و فضیلت دیگر آنکه عبارت عربی از پارسی و جمله
السنه دیگر احسن است و این هر دو فضیلت شرعی است نه شعری که از روی
معانی و دقایق مصنوعات و اوزان موازنه کنم اگر شعر پارسی از شعر عربی کم آید سخن
پیش نگویم بسته وجه شعر پارسی راجح است بر عربی اول میزان شعر تازی و زان است

وصحابہ رانیز کہ از شرف اَصحَابِی کَالنُّجُومِ پاے برفرق فرقد نہادند گاہ از گاہ در شعری گذر بودہ است خصوصًا آن شکنندہ وکنندہ در جبال خیبر را کہ در مدینہ رسول در علم کشادہ اوست کہ اَنَا مَدِینَۃُ الْعِلْمِ وَعَلِیٌّ بَابُھَا چندین بیت غریب ساختہ است وچندان غرایب را در آن ساکن گردانیدہ کہ تا خرابی عالم آن بیتہا معمور خواہد بود وچون علم او از کتاب رسول علیہ السلام مالی باشد وعلم رسول از نامہ اِلَّا وَحْیٌ یُّوحٰی کتابی بیابی نفس شعر نقش باشد از لوح محفوظ این نقش را چگونہ مذموم توان خواند وچگونہ مطعون توان گفت کہ اگر این متاع معیوب بودی از در علم پیغمبر بیرون نیامدی چون آن عالم علم در علم خداے در علم رسول بود وعالم ربانی بود نہ عالم زبانی ویقین است کہ ہرگز عالم ربانی چیزے نیندیشد کہ از ان بیندیشد اگر در فکر شعر اثم بودی پس بایستے کہ علی مرتضی رضی اللہ عنہ آنرا ارتضا نفرمودی وعایشہ نیز چندین شعر گفتہ است وحضرت رسالت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم او را منع نفرمودی وزبان سراج امتی ابو حنیفہ نیز از براے اغر وخلق این نور را پروانہ دادہ است وانہ سوز این شعلہ بر زبان آوردہ شعرا

اُحِبُّ الصَّالِحِینَ وَلَسْتُ مِنْھُمْ ۔۔۔ لَعَلَّ اللّٰہَ یَرْزُقُنِی صَلَاحًا ۵

وامام شافعی نیز درین شغفی داشتہ است واین شعر بر صدق رغبت او شاہدی صادق وصادقی شاہد کہ

وَلَوْلَا الشِّعْرُ بِالْعُلَمَاءِ یُزْرِی +	لَکُنْتُ الْیَوْمَ اَشْعَرَ مِنْ لَبِیْدٍ

کہ ناھو یا رسول اللہ پس پیشوایان عالمیان اشارت بتصدیق صدیق کرد و گفت
شدہ یا ابا بکر فانشدہ زعمت سخینۃ ان ستغلب ربہا ولیغلبن
مغالب الغلاب و کرات آن ہمدم مسیحا قالب حسان را بدین نفس روحانی
جانی پاک بخشیدہ اند کہ قل و روح القدس معک و ہمان کلید خزاین کنت کنزا
جاے دیگر درج را گشادہ است و در برون آوردہ کہ ان اللہ تعالی کنزا تحت
العرش مفاتیحہ السنۃ الشعراء و ہمان امیر سعادت و سادات شعرا را نیز بخطاب
امارت مکرم گردانیدہ است کہ الشعراء امراء الکلام و این حکایت معروفست کہ
درمیان حلقہ صحابہ ازین شعر جنبانیدن فرمود کہ شعر

لقد لسعت حیۃ الھوی کبدی		فلا طبیب لہا ولا راقی ++

و آن سر حلقہ جملہ فقرا در آنحال از وجد چنان اہتزاز کرد کہ ردا اطہر کہ از کتف
مبارکش بیفتاد و از حدیث زبان او رفت کہ من لم یہتز عند ذکر الحبیب فہو
لیس بکریم و جاے امر فرمودہ است باموختن شعر کہ علموا صبیانکم الشعر
فانہ یورث الشجاعۃ و این حدیث کہ ان یمتلی جوف احدکم قیحا حتی یریہ
خیر من ان یمتلی الشعر در حق آن باطلان پلید باطن است کہ شکم ایشان
از غصہ و حسد رسول پختہ شدہ بود و از لوث درونہ تا لب رسیدہ بودند
و ہر بار زبان پلید را در آن دریاے رحمۃ للعالمین دراز میکردند تا آن را
بزبان کوہاے
او را بآلایش خویش ملوث کنند لیکن از دہان سگ دریا پلید نشود

دیر زبان بنی هیتی با چندین زجر هم رفته چنین که اَنَا النَّبِیُّ لَا اَکْذِبْ اَنَا ابْنُ عَبْدِ
الْمُطَّلِبْ واگر در اصل نگاه کنیم این وصول خود از آدم منشعب شده است
وچنین گویند که این خیال از بشرهٔ گندم گون آدم است که شعر

تَغَیَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَیْهَا	ترجمه	فَوَجْهُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِیْحٌ
ما همه در اصل شاعر زاده ایم		پس درین محنت زغم افتاده ایم

در تفسیر کشاف چنین کشف میکند که از خلیل احمد روایت کردند که احمد خلیل
یعنی محمد رسول خدای خلیل اَحْمَدُهُ اللهُ الْحَمِیْدُ شعر را بغایت دوست داشتی
واین روایت از بحر بی کشف کشاف است که کَانَ الشِّعْرُ اَحَبُّ اِلٰی رَسُوْلِ اللهِ
مِنْ کَثِیْرٍ مِنَ الْکَلَامِ ودر کتاب دلائل الاعجاز عبدالقاهر جرجانی چنین آورده
است که حسان حَسَّنَ اللهُ حُسْنَ کَلَامِهِ وعبدالله رَوَاحَه رَوَّحَ اللهُ رُوْحَهُ و
وکعب زهیر از زهر الشعر از هار نزهته بارها پیش آن باریک خداوند بار محمدت
محمدی انشاد میکردندی وآن ممدوح محمود می شنود ومی ستود ودیگر مواعادت
آن نشابه روی رویان دو رویی یعنی پشت دهندگان یقین وکافر کیشان
بی دین ودر آنچه ایشانرا بسبب اَلنِّسْیَانُ مُرَکَّبٌ عَلَی الْاِنْسَانِ زبان زدد[?]
نمیگشت دریای عالمگیر اَنَا اَفْصَحُ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ در موج می آید وچشمه ردیت[?]
ایشانرا بردانی[?] راه روی می آموخت چنانکه کعب زهیر را میگفت که مَا نَسِیَ
رَبُّکَ وَمَا کَانَ رَبُّکَ نَسِیًّا شِعْرًا قُلْتُهُ بعد از ان کعب زهیر از ان کعبه از هر پرسید

وجمله کلام مَالِکِ یَوْمِ الدِّینِ منظوم فرود آمده است وجملگی صنعت های شعر درآن کتاب مبین مبین است چندین جاے بیتے درست ومصراعی راست آمده چنین وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا وَّالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا وَّالسَّابِحَاتِ سَبْحًا فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفًا وَّالنَّاشِرَاتِ نَشْرًا فَالْفَارِقَاتِ فَرْقًا مصراع خود بسیار است اگرچه این را شعر نگویند اما نظم توان گفت واختیار مشایخ آنست که ترکیب قرآنرا به نظم یاد کنند نه بلفظ وبرحکم این آیة وَلَا رَطْبٍ وَّلَا يَابِسٍ اِلَّا فِیْ كِتَابٍ مُّبِيْنٍ چون جملهٔ علوم که در تری وخشکی هست در دریاے قرآنست پس هرکه بگوید که علم شعر در کتاب حمید مجید نیست گوئی از قول قرآن منکر شده باشد نَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ ذٰلِکَ وانکه در صِرَاطِ مستقیم قرآن پس روان شعر را گمراه میگوید که اَلشُّعَرَآءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُنَ ایشان آنانند که ایشان را علم نامعلوم یعنی عزازیل هجا یاسین میفرمود وایشان روان فرد میخواندند وَاَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِیْ كُلِّ وَادٍ يَّهِيْمُوْنَ حیران شده راه بیابانها میگرفتند وهم درازل سوط ستوت اَنَّهُمْ يَقُوْلُوْنَ مَا لَا يَفْعَلُوْنَ خورده بودند وسراسیمه گشته مبهوت میگفتند وهرچه میگفتند برآن نمیرفتند اما کسانیکه به اِلَّا الَّذِیْنَ آمنوا استثنا شدند وصلاحیت عمل وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ یافتند ایشان در تذکرهٔ وَذَكَرُوا اللّٰهَ كَثِيْرًا اندکورانداری — بیت

یادکن ذکر خداوند جهان در همه جا
تا ترا نیز کند یاد کرم های خدا

منزلت را کجا قیاس باشد که در آیات بینات بیان چنان باشد که هر کرا حکمت داده شد او را خیر بسیار داده شد و خیر البشر در خبر حکمت را قسمی از شعر گوید نه شعر را قسمی از حکمت که اِنَّ مِنَ الحکمة الشعرا پس در ضرورت شعر بالا تر از حکمت باشد و حکمت در نه شاعر دخل بود و شاعر را حکیم توان خواند اما حکیم را شاعر نتوان نوشت و سحر را از بیان میفرماید نه بیان را از سحر پس شاعر را ساحر توان گفت و ساحر را شاعر نتوان شمرد بیاد سحر مبین بین چه خواهی از شعرا قطعه پس از غریمت دیوان نامور اثر شان

اگر بقول پیمبر تصرفی کردم — نه از دو حال برون است این بنا ز بیان
اگر صواب یکی از کمال طبع است آن — وگر خطا ست یکی از دروغ شعر است آن

وانکه مَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ نقش خاتم النبیین کردند و مهر نبوت برین نگین نهادند برای آن بود که آن بهترین گوهر معدن کن فکان در سلک آبگینه‌ها در دعوی اَحْسَنُ الشُّعَرَاء اَکْذَبُهُمْ منخرط شدی و آبروی اِنَّ وَالْقَلَمِ نو بمنت تصنیف محمدی موصوف گشتی و اکثر بنیان عرب از آئینه که مصنفات ساخته‌اند بسته طبع اَنَا نَبِیُّ السَّیْفِ است تبع این بنین اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ کُفْرًا وَنِفَاقًا و پیام نکردنامی و شرع را که بعضی قلب میگردند که شعرا بست سکه نقد ایشان با معیار ماندی و اگر نه در بین شرع علمی و نسبتی نیست که اگر دریا کی آب این بحر نخشیده بودی باران رحمت وَ مَا اَرْسَلْنَاکَ اِلَّا رَحْمَةً در گوشها جهان فرو نریختی لو کان نزول الوحی بعد الانبیاء لنزل علی الشعراء و القصیدة

گر شعر مرا نخبه نخوانند ز لیس نامی — گر وحی نگویند کم از الهامی

آنکه نام شعر غالب میشود بر نام علم | حجت عقلی درین میگوییم از قرآن بود

هر چه تکرارش کنی مردم بود استاد الناس | وانچه تصنیفی است استاد از یزدان بود

پس چرا بر دانش از آدمی آموختی | ناید آن غالب که تعلیم وی از یزدان بود

علم گر تکرار حاصل شد چو آبی در خم است | گر زیادت شد و گر بالا کشی نقصان بود

لیک طبع منشی آن چشمه است زاینده گرده | گر کشی صد دلو بیرون آب صد چندان بود

هر کرا طبع زاینده است در هر فن که هست | گنده باشد لیک نهالی کش گل و ریحان بود

پس درین صورت کی شاعر که نظم خاص راست | به نه گر طبعی که باوش علم بی پایان بود

آنکه میگویی مغزی خواندم ز والرسیه نیز | این شرف نه خاصه تو خاصه انسان بود

چیست زان تعجب ار نی صد نا بهیده است | جوابه ۱۲ چون تو مهمان خوانی دار غیری نان بود

دیگر شعر با علم مقتضی اشتراک تمام دارد و آنفرخا که کلام مجید بدان خبر است میدهد که و ثمّ لا یشعرون الا انی لا یعلمون الا سمعی چنانکه از رسول پاکمو شنیده علیه السلام که ان من الشعر لحکمة ای الحکمة و حکمت یعنی علم در قرآن مبین و آیات مبین مبین است که و من یؤت الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً اینجا حکمت معنی علم است پس درینصورت شاعر بی عالم باشد فلیعت عالمی که شاعری که عالم باشد او خود واننده که اعلم باشد والله اعلم و باز درین حدیث که ان من الشعر الحکمة و ان من البیان لسحرا مکرر سخن را شحر بر آید از سعدی و لولی بر تر میرسد ازین روی که آن بلبل ناترنج شعر را اهل میگوید و حکمت را فرع آن باین

پایه نخست بود پس چون این شراب که در پیاله آشنایان معنی را لبالب است در کاسه
سر بمهر آن گنجد بضرورت جز در مجلس علما تعلیل نیابد و به دور عوام معلول نگردد
و چون عوام از این معنی بیخبر اند و از باخبران حدیثی نشنوده اند و از تشنگی علمی ندارند و از
فقهی معلوم نکرده و از اقسام الهی طبیعی و ریاضی ندیده و از تعلیقات و فصول شفائی
نیافته و از اشارات حکما فالولی بتشریح حل نکرده و از معقول عقلا رمزی بتنقیح
در نیافته ناچار دل خود را بانشاد شعری شاد دارند و هیچ کس نباشد که او را بیتی در هر زبان
که هست یاد نباشد و آنکس را که یاد نباشد او خود هیچکس باشد و چون علم بسبب دقت
حقایق مستور ماند و شعر بسبب ممارست بین الخلایق مشهور شود بضرورت اگر یکی در
مشهور در لغت دراندن ۱۲
عموم علوم مخصوص باشد چون شعرش بر زبان عوام و خواص عام گشته علم تعریف
او از کنگره نشین شعر سر بر کنند نه از علمیت علم پس شعر را اگر بر علم رجحان گویم ترک
ادب بود اما عرف شعر را بر عرف علم رجحان توان گفت و از متقدمان و متاخران چندین
علما که بفنون علم مملو و مشحون بوده اند و فروترین پایه ایشان انشاء شعر بوده که
جلوه ایشانهم از آن پایه دست داد و صورت علم در تتق نشین اشعار محجوب مانده اند
متقدمان چون مولانا رضی الدین نیشاپوری و مولانا ظهیر الدین فاریابی و متاخران
چون مولانا شهاب الدین مهمره و مولانا بهاء الدین بخاری که هر یکی بستان علم را
بلبلی بوده اند که بانشاء مطیر و مشجر گلبانگ در این حدیقه نیلوفری در داده اند۔

نظم

انار الله براهین نفثاتهم ۵

برکشیده اندکه اگر پردهٔ موسیقی را در کارگاه بآن کشیدهٔ چنگ که همه از ابریشم میان زنند
کنایهٔ شعر بر یافته نشود هیچکس آنرا تمام نخواند وجز لحنی دیگر هیچ نماند زهی کاره آمد شعر
که علم ابریشم با چندین باریکی که در قلم نیاید بی اتمام آن لحنی باشد **بیت**
هر سرودی کش نه از شعر است زیب معنوی * هان و هان هون هون بیهوده است تا بشنوی
واگر خوانندهٔ جزو جزو کل علوم ـ عالم در ضمیر مضمر گردانیده باشد و ذهن بمنطق و ذهن بکلام
آراسته و تحف عقلی را چندانکه دانسته در سر داشته و در صحبت علل (دلیل ۱۲) برنجی دیده و در تعلیل
زکات شافی مدام صافی دوباره چشیده و در فقهٔ شرعی کلی نموده و در نظر بصیرتی تمام
(دانش ۱۲ شروع ۱۲)
افزوده وا و را در شارع شعر روشی باشد و ابیاتش رفیع و موزون بود از در آن تواند
بود که دل کسی بدان فرو آید با آنکه به این پتهها قبیح تصور او باشد جمله خلق با او ازین
در دریا بند و فتح باب او هم ازین در کشایند و شجرهٔ او بانشاء شعر نامی شود زیراکه سخن
شاخ در شاخ میرود و الحدیث ذو شجون و چون این میوه لطیف و لذیذ است پخته و
خام و خاص و عام و نارسیده و رسیده میرسد و اهل ذوق نه و بر سر چاشنی میشوند ناکام
و باکام هر کسی در خور می آید و لذت آن در دلها و حلاوت این در زبانها حاصل میشود
و در افواه میماند بضرورت قایل مشهور شهر و معروف دهر گردد اما درجات علم شرع
بر حکم اوتوا العلم درجات بلند است و از کمال علو نقش شرع از قلب عرش برون آمده
و هر کم فهمی را حقیقت آن مفهوم و معلوم نمیشود و هرگز نا معلومی را حقیقت آن معلوم
نگردد و دراک آن جز طبع دراک را دست ندهد و فیض آن جز خاطر فیاض

نسنجند و موشگافان شعور اشعار چنان بیار کیش بر می بافند که سرموی دران نگنجد

نہ غواصان بحور شعر که از پارهٔ خاک طینت خویش بکاویده اند و چندین بحرهای

روان و آبدار بیرون ریخته که تاگران عالم لبالب باشند ابر که آب است یاری پیش

این بحور دریا را بازگونه کرده میگوید که ای رو چه لاف گوهر میزنی و آفتاب گرم مزاج

که اگر آب نباشد آفت است در مقابلهٔ این نور بدر را بد راز پایه برآید است

و برکرده و گفته ای بدر تو چه دعوی روشنی میکنی نظم مونس دل صاحب دلان و محرم راز

با حاصلان و سکینهٔ سینهٔ محققان و سبیکه سکهٔ بد ذوقان و راحت زای باطن اندوه

زدگان و جان فزای درونه بیرون شده گان و فرح انگیز ضمیر غمناکان و گره کشای

چنین همه کان است ٥

هر که غم قفل نهد بر دل بیحاصل او		جز زبان شعر انیست کلید دل او

و نثر چیست زبان زده هر لب و کام برون افگنده افراد خاص و عام خود کامهٔ ترک

هنجار گفته خود رسته شاخ در شاخ رفته کتابی شیرازه کشاده حسابی از تقویم برون فتاده باد

پائی بی رفتار هرزه گسسته مهار در قوانین ربط کارش درهم و بی نظم و در جمله موازین ضبط

گفتارش در جلد بی وزن تا خود را در حمایت لطف نظم نیفگند در هیچ پیتی سر در نتواند

گردد تا خود را در فتراک تفکر شعر نه بندد در هیچ مصراعی در نتواند رفت ٥

هیچ پرده درون سر و روان نیارد کرد		عروس نثر اگر نظم زیورش ندهد

رو دو انده و پرده را بارها ... دیبها سے رباب اند برائے جلوهٔ عروس نظم

لیک در هر زمین کجا آیند	آب و گیاهی که کیمیا باشد

و باآنکه نثر معتبر و معتبر باشد و بلطایف لفظ و ظرایف فضل زیب و زینت یافته
اما چون از پیکردن حلیی و شکر نظم حلاوتی ندارد هیچ دلی را شمائل هیچ نبانی
را بدان تمثیلی نیست و نظم را عمداً در نثر در آرند زیرا که هر نظمی که در نثر افتد آرایش
نثر زیاده گردد و چون نگین که در زر نشانند و نثر را در نظم اصلا نیارند زیرا که
درست مروارید هیچ آب زیادت نیامیزد و از غرر نظم تا در نثر فرق چندان
است که از گوهری در رشته یا جوهری از رشته گسسته رشته سخن هم ازینجا
بیرون توان برد که گوهر تا در سلک منسلک باشد هم زیور گوشها بود و هم حمایل
دوشها و هم بلاده سر یا عمر و سمان شود و هم نگارش افسر شاهان و چون
جوهر از سلک صحبت ریسمان گسسته شد جز نثار خاک راه پایمال گدا و نشله نشود
و پیش او را میان گم شدگان جویند و گم شدگان یابند و هم ازین عبارت عبرت
باید گرفت که نظم را موزون میخوانند و نثر را ناموزون و این را صحیح گویند و آنرا
رکیک و نظم را چون بشکنند نثر شود و نثر را تار است نکنند نظم نشود و نظم زریست
میزان حکمت سنجیده و گنجی در هر گنج هستی در گنجیده و از بنا صنعت گران بها نیست
رفیع و موزون تقطیع که اگر در ارکانش حرفی زیادت افتد گران شود و بشکست
و از آب دهان بحران بحرها نیست و سبع که هر که بر لب او نشست روی گشت
را است سبحان وقت دقایق از کثرت کفایت چنان سنجیده بر می کنند که ...

باف چند فرق باشد قُل هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَالَّذِینَ لَا یَعلَمُونَ القصه قصه
سخن دراز است عرض را باشیم این همه مرتبه در نثر بود که از بحور نظم برکران باشد
دُرِ هر صدف دهان بتوان یافت بی آنکه غواص رویت را مستغرق آن باید شد
امّا یواقیت نظم که جگرگوشگان سینهٔ جوهری اند اگر کاوندهٔ بتیس متین تخیل همه
عمر دل سنگین خود را بکاود و کوه را بتکرار زیر پای پست گرداند و به بخت سنگ را
سوراخ کند تا در جبل جبلت از معدن موهبت دری کشاده نگردد یکدانه از آن
گوهر شب چراغ بمیزان اوزان نتواند سنجید و یکی از آن جوهر آفتاب تاب از سنگ
قلب خود بر نتواند کشید و چنانکه عامهٔ انسان از طبقهٔ حیوانات ممتازند خواص
بشر از عوام بواسطهٔ تصرف سخن مزیت یافته اند سلک طرازان نظم از در فشانان
نثر همچنان برچیده و گزیده اند و باز چنانکه عنان داران عرصهٔ نظم صف شکن
مطلق عنانان نثر اند خبروان ممالک سخن مالک رقاب گردنان نظم اند که در عهد
دولت خویش از اسم عَلَم لِوا اُنصِبَ عَلَی التَّمیِیزِ وَالتَّعظِیم نصب کرده اند و رایت
اراب بر سقف مرفوع فلک مبنی بر فتح کشاده و از هلال عَلَم عَلَم ایشان دیبا و دیباچه
غرهٔ کمال تا پردهٔ اطلس سر بر آورده و غلغل آوازهٔ نوبت ایشان که باشاه کاسهٔ زرین
آفتاب کوس میزند چنان بلند خواسته که صدای در گنبد گردون در افتاده ٥

پیش من آوازهٔ اشعار غیر	بانگ وبل باشد زیر گلیم
گل و ریحان بهر چمن روید	خس و خاشاک جابجا باشد

درکس از تیغ گوشت شد کشته	تیغ آهن بماند شرمنده

قال النبی صلی الله علیه وسلم جَرحُ اللسانِ أقوی مِن جَرحِ السِّنانِ لیته را
دیده و زبانی چنان چرب و شیرین که در گفتن نیاید و لبی چنان تنگ و دهانی چنین
تنگ که هیچ غذا از آن در نخورد اما چون آب دهانی ندارد اگر از دست ترهی سخن
چوبینش آید و در هر جا که افتد حالی سرش بشکنند و مغزش از سر
بدر افگنند و هیچ غرتش ندارند و چه سری از آن بیجز منتی فرو نگذارند
کلکها هیچ دیده همه تن گوش پر گوهر و ماهیت او از گوش ماهی و آب که زمی
گوشها دریاست مرواریدها از و تعلیق میکنند اما چون گوش گرانش با جوهر سخن
علاقه ندارد و از تعلق سر رشته اسماع سلک صحبت گسسته اگرچه از حیا ابر
و شرم دریا در آب غرق میشود هم گوش گرفته اند بجرمش بر نمی آرند و گوشش می شکافند و
زیور گوش بیرون میکشند و چون گوش شکافتگان در بازار می آرند و می کنند و میفروشند

سخن فروش که گر تو سخن فروش شدی	ترا ستاده فروشند اگرچه خلق خرند

این ذکری که بالا رفته خود ماجرائیست از دیوان قضا در حق جمله بندگان هر که در
دایرهٔ آدمیت است نقطهٔ دهانش البته از قسم سخن خالی نیست اما کسی که درین انهار
جاریه هر روز سفینه بر آب دیگر تواند جاری ساخت و از مینهٔ آب زر هر قطره
کتابهٔ دیگر تواند نبشت و هر لحظه تصنیع لطیف و خوب و تالیفی غریب و مرغوب استنباط
تواند کرد ببین که ازین طره هر ایست شگاف تا آن شانه زن چوبین زبان کلیم

نعمت کلی است نطق و گر بدانند قدر آن | بز و جزو بنده شکر نعمت آن کل کنند

فی الجمله در فضل کلام اکابر انام و افاضل ایام کتابها ساخته اند و آنکه تا یوم الحساب دفترها پرداخت خواهند رسالتی هم واجب کنند که ممکن نگردد قطرهٔ از دریائی بیرون ریختن و ذرهٔ از غیب که از غیب رحمت رحمانی و فتح باب آسمانی برین پارهٔ خاک ظلمانی از برای نشو و نمای نباتات معانی فرو فرستاده اند و نه تحفهٔ اهل کنوز لاریب که از جیب خزائن ربانی که روشنترین فتوحات معادن کن فکانی است در کف کفایت این مشتی هیولی از جهت زیب و زینت جو انسانی نهاده

که بدانی کجاست افسر تو | ور نیابد آسمان سر تو

و آنکه زبان را به تیغ و سخن را بگوهر تشبیه کرده اند مشابهتی صوریست نه مناسبت معنویست این مثال بر مثل آنست که لب و رخسار معشوق را از تسکین دل عاشق بگل و شکر مشابه گفته اند زیرا که گل تهمت از لطایف دارد و شکر پارهٔ از حلاوت اما آنجا که لطافت رخسار و حلاوت گفتار محبوب است آبحیات را چه لقا و لطف گل کم بقا و شکر گرفته لقا آنجا که درجهٔ سخن است گوهر کیمیا بر آمد و جائیکه کلید زبان است از تیغ گوهرین چه گشاید آدمی سه چه نسبت باشد آهن را بالماس تیغ پولاد که را تا نشکند گوهر او نتوان کشید اما تیغ زبان تا درست نباشد از و جوهر بر نتوان سنجید

قطعه

هر کرا تیغ آهنی بکشت + | کند ستش تیغ گوهرین زنده

افتاده چنانچه در معرفت بانگ زاغ کتابها ساختند و چیزی از مغیبات ازان سواد
می توانند که بخوانند و از تیزی زبان کنجشک بالقطع فالی میگیرند و میگویند که
بیشتر موافق و مقابل می افتد و بعضی مردمان ناقص عقل که از مرتبهٔ عاقلی بغافلیت [بستش]
ایشانرا بجهة بیان منطق مرغی که میگوید و نمیدانند که چه میگوید شب و روز پرستش [غور]
میکنند و هر روایتی که آن بیخبران ازین علم می آرند آن جمع غیر سلامت وجوه نحو آن
[جانب ۱۲]
میکنند و تبعلّم و تلمّذ بپذیرند ازینجا معلوم میشود که بیشتر مردمان نامعلوم و ابتر اند
و از فقه کلام خویش بیخبر اند و قدر این نعمت نمیدانند که بنعمت مرغی متعجب و متحیر می
مانند اگر از جهت تفوّل کلام نفس از انفاس مردم لاریب از ناودان زبان و دهانه
دهان ایشان می تراود و دریای نفیس لاریب از ناودان زبان و دهانهٔ دهان ایشان موج میزند

تا بجائے رسیدهٔ ز علو — آن همه عیب در ته نظر است

و اگر از جهت لطف لفظ یکمرد به از هزاران هزار قمری و اگر از روی حلاوت معنی
قطعه که از مستی لحن بر آمد برتر از انشاء هزار بلبل مست و اگر از صفت صوت
[خط و آواز خوش ۱۲ شعر خواندن ۱۲]
یک داستان آدمی به از هزار داستان عندلیب ؎

گر بود بهتر ز گفت آدمی گفت دگر — ای خدائی پاک مردم را خطاب قل کند
لیک نشناسد چو مردم قیمت گفتار خویش — فال میمون گیرد از پرنده و غلغل کند
ناسپاسی میکند شاعر که با گفت چنان — هر زمان وصف بیان قمری و بلبل کند
آری آری شاه با چندان خورش کز خود — خوبی و با آن چنان رخسار میل گل کند

طیران نموده که زبان آموزان ماهر مهر دهانش را چنان باز میکنند که شارک زبان تا گر که از خوردن گوشت دهان بازه دارد و بسخن شیرین شکرخواری میشود که پیش او بلبلان را اگاه شکرخائی زبان شیرین در کام گرفته میگردد بلکه سخن در دهان اینهمه ؎

گرچه مرغ از گفت خود باغی بود ‖ هم نه گفتار است آن لاغی بود

حاصل هر لفظی نازک که از وی می زاید مردمان بر لطیفهٔ نادر حمل میکنند و هر قطرهٔ آب دهانش را چون دُرّ مروارید در صدف گوش جای میسازند و آن منطق لایعنی را که لِسَانُ العَصَافِیر طفلان است پیران و جوانان بتعجب و رغبت تمام
(کنجشکان ۱۲)
اصغا میکنند و این معنی بدان سببی است که سخن چون خاصهٔ عام انسانست و پیوسته بایشان است غرازت آن را مانع میشود و هرچه بوی معنی دارد ازان شراب خُذْ مَا صَفَا تجرع میکنند و از ماجرائی که مفوتی روی نمی نماید در سفال دَعْ مَا كَدَرَ میگذارند آری دیر است که آدمی زود سیر است مقصود ازین مقصود آنکه آدمی را کم از مرغ کالته زبان نتوان گفت و گفته او را اگرچه لفظی بمعنی باشد کم از صفیر مرغ
(سخت زبان و کند زبان ۱۲)
نتوان گفت پس خر انند گمان دانند که سلک سخن اگرچه خس مهره لغو باشد چون بدوش ترین جوهر جبلی آدمیت است جبلی هست از یاقوت که بسبب سنگ زبان سخن زنان سهل مینماید ؎
(طعنه کنندگان ۱۲)

منکر که سخت چیست تو آن مبین که سخت چیست ‖ باز هم در کفرستان سیاه هند دستان

زنار دار انند سر رشتهٔ کفر بخود پیچیده و زبان ایشان به بیان منطق الطیر در افواه

اصم نیز چون از وقر خویش سخن کسی نشنود و هر چه گوینده یک گوش در ساز و یکی دیوار و چون دیوار گوشها دارد اما گوشها گران و چون صخرهٔ صماء گرانی خویش در گوشها انداخته بدین سبب که طرف گوششش از وصول سماع در پرده مانده است در جملهٔ مجالس بی اعتبار است و از جملهٔ توقیری که مردانه باش بگوش گنهگار اگر دشنام گویند و اگر بخندند دشنام گوید

که او را گر مثل تحسین کنی دشنام پندارد	بخندد عاقل از دشنام کر لیکن نیازارد
پس انگه شکر گو آن را که بر تو این کرم دارد	ز حرمان سخن هر چه مبتلی گنگ و کر بنگر

طوطی که حیوان غیر ناطق است بسبب نطق عاریتی در بتی یافته است که ارباب اولو الالباب جمله فصحاء عالم و فضلاء عالم را نسبت سخن بر و میکنند و مدام قفس عزت او را در بالین گاه سران و بالین جای سروران بآیین مکنت مکانی بلند ارزانی میدارند و این آدمی که ابکم است و در دهانش آب کم است اگرچه در بوته سرشت آب و گل آدمیت نه بهامت است اما چون دل سنگین او از عیار ما لحقیقت اثری ندارد همزبان با جوهر حریر میش هم سنگ نمی پندارند و بسنگی و کاهیش هم برنمیدارند و در مقام اعتبار چون کاه بیارزش نمیدهند و در هر چرا خوار چون حمار علف خوارش میکنند

مردم که لذت سخنش نیست خر بود	طوطی که بهر دمستان سخن در شکر بود

و در سواد هندوستان که خیال بهشت در آینها پرطاوسان او بتوان دید مرغیست که آن را شارک میگویند و در خراسان سار میخوانند و این خبر سایر در همه جهان

شایسته‌تر تحلیهٔ السنه تر از سخن بودی آرایندهٔ صور آن معانی را بر آن تجلی فرمودی
و بهترین عطاء مردم را از عطاء غیب و هدایا را لاریب آن بودی که صفت ناطقیت
زیرا که حکم مطلق تختهٔ خاک طینت انسان را بر حکم حساب لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ
تَقْوِيمٍ به بهترین آرایشها آراسته است و هر صفتی که خوشتر و هر صورتی که دلکش
تر ایشان را ارزانی داشت که صَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ چون آن نقاش صورت فرماید که
که من نقش انسان را به خوبترین صورت نگاشتم و بهترین آرایش این صور سخن است
پس معلوم شد که هیچ مرتبه از مراتب مزیت آدمیت برتر از این نیست و نوای هر دم
آبی اندازهٔ این دریای بی کران سخن که لطیفت تو خزینهٔ الیست از آن دریا نمیدانی
چه میدانی که این لآلی متلالی را بهانه‌ی بر روی آب آورده اند أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا

برین محیط از آن آشنائیت داده‌اند		تا جواهر معنی بر روی آب آری

آن ابکم و لال بسته را دیده که در میان منطقیان و منطقیان منطقه مجالست
جست کند و در مجلس ایشان در آید و بیرون رود و چون در در آمد و بیرون شد
نطق نتواند زد و در هیچ در دیده جا نگیر نیاید با آنکه بقوت ناطقه است اما چون توشا
ناطقهٔ او از فعل عاجز و قاصر است آن لال زبان بی گفتار بی بهت بهیمه است که هیچ
آن جز بخورد و آشام و پوشش و خرج چاشت و شام نیست و در جمیع بزرگان از بد
داشتنی نمیخورد و هیچکس به بزرگان او التفاتی نماید سخن نماید مگر زبان سخن ور

گنگ را [illegible]		[illegible]

عجلاً جسداً له خوار بر رقبهٔ حیوانیت تعلیق کرد و از شهد سخن که حلاوتیست شافی بخشید را
و از شراب لب کیر کوثر معنی ساغر صافی در نکشید و ذوق اکل و شرب لعاب لسان را
بر نعمت علم فضل نهاد و تلذذ حیوانی که ناپسندیده است پسندیده کرد حقیقت است
که نفس حیوانیش بر نفس ناطقه غالب است و غلبهٔ نفس حیوانی بر نفس ناطقه غلبهٔ صفت
حیوانیت باشد بر صفت انسانیت پس درین صورت آن ذو حیات را که من الاموات
است چون نفس شریفهٔ او یعنی نفس ناطقه که جان معنیست معطل باشد او را از روی
معنی مرده دارند و از راه صورت جسم زنده و سایر حیوانات چون بهایم و سباع و طیور
که از نفس ناطقه علم ندارند همین حکم دارند و آدمی که فضل دارد بر ایشان بسبب علم
دارد بدین حساب اگرچه آدمی بی حساب است ولیکن در دیوان آدمیت همه را
در حساب آدمیت نتوان شمرد

قطعه

نزد من نیست آدمی هر کس	مگر آنکس که صاحب هنر است
من یکی آدمی همی جویم	چکنم جز مکس که یار خراست

اَلنَّاسُ عَالِمٌ اَوْ مُتَعَلِّمٌ وَسَایِرُ النَّاسِ کَالْهَمَجِ و متحیران دانند که همه دریاها علم را گذر به
معبر عبارتست که اگر عرایس علوم را لباس سخن نباشد هرگز از خلوت گاه ذهن تجلی
نتواند نمود و هم در حجلهٔ خجلت روی پوشیده باند پس معلوم گشت که معنی علم محتاج است
بصورت عبارت و آیینه این خیال بر عکس نیست و وَحْیِ حَیٌّ لَا یَمُوتُ که بیان
کلک و ملکوت است و خبر جبروت سخن است که اگر مخدرات رموز ربانی را خلیفه

زهی حکیم که مارا شرف بناطقه داد	وگرنه فرق چه بودی میان مردم وخر
سپاس این نتواند که آدمی گوید	بعمر خویش وچنین صد هزار عمر دگر

مثلاً اگر یکی در کفهٔ زبان می سنجد که می حقیقت است که آن لفظ موزون
در دو کفهٔ گوش مستمع از لب قایل میرسد یعنی این می که میگوید لب میگوید
پس بایستی که انسان همی لب بودی محقق است که لب انسان نیست بلکه اداتیست
از ادات وچون چنین است دست افراز را بنجار وتیشه را صاحب تیشه نتوان
گفت پس معلوم شد که انسان همان جوهر اعلی است که سررشته سلک سخن
بربستهٔ آنست وآن امریست که جز امر مطلق نداند که زهی تدبیر درین فرمان
چه لطایف اسرار مضمون گردانیده است. **قطعه**

برین نکته کانسان رموز خداست	قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي گواست

بالحقیقت هستی حقیقی انسان همان نفس ناطقه است تمهید این مقدمه که موضوع شد
مبنی برآنست که نفس ناطقه بسبب انفاس نفیسهٔ نطق که صفت معروف اوست از دو نفس
دیگر چنان ممتاز است که آدمی از حیوان غیر ناطق ونبات پس هر کرا در مصارف سخن
تصرفی افزون وبصیرتی فراوانست از دیگر نامردان دیگر بصدق همان تفاوت است
که از نفس ناطقه تا دو نفس دیگر هر کرا در مجال فعال جولانی زاید و مجال اقوال فیضانی
قایدزیست واز کمال جهل بکلام مهمل چون انعام بخروش ناهنگام ومرغ بصفیر و
دود ام بنعیر وشیر بفغانی که زاده است وگاو ببانگی که خوار است خرسند گشته حرص

ایشانرا لایق حصول تکلیم خویش نه پندارد و ناطقیت که صفت لازمهٔ اوست کالضوع للمسک بدماغ گندهٔ حیوانات دیگر دمشام پراگنده جنبندگان ابتر ضایع نکنند که در موی خرس غالیه نه پزند و گلاب در موشخانه نریزند بلے نے آفتابیست نورانی و انوار و لمعان او معانی و آفتاب لامع را عالمی باید که تاب نور تواند آورد پس انسان را که عالم صغیر است در چنین انسان کبیر یعنی عالم کثیر در و مطلع برآمد خویش ساخت

این نور مردم است و گر طایر و وحوش	زین روزنا قلمند چو خفاش و کور موش

ونزدیک و دور اندیشان که حکم بعقل کردند و نقل بنقل اللهم هیئرانهم انسان خود همان معنی است که آنرا نفس ناطقه میگویند نه این منظر منظور و پیکر محسوس مغشوش زیرا که اگر اطلاق اسم آدمیت بر صحیفهٔ نقش مصور و جریدهٔ صور منقش نویسیم چنانکه هر کرا چشم و گوش و شفت و دوش و پشت و شکم و خون و دم در وجود بود اورا مردم توان خواند پس در ینصورت سایر حیوانات که نور خارج موجود اند و بدین اوصاف موصوف داخل انسانیت باشند و لیقین است که چنین نیست ایشان با دآب انسانست نه با ذات پس پیشوایان درون شناس از اینجا بیرون برده اند که انسان بغیر این صورت معنی است خاص معقولیت از خواص که استقبال صور معانی از خواص اوست و عامهٔ حیوانات را بدین اختصاص نه

قطعه

این حرف فروترین پایهٔ سخن آنست که چهار پایهٔ تخت برآمد مردم میسازد که
اگر انسان را پایه را دستگاه دولت بر پایهٔ سخن نبودی با چهار پایان یکدست
بودی و در سه پایه والید علم طبیعت به پای نگردی در بر سریر چهار پایه نشستی .

سخن گزیده ترین نعمت خداوندیست	کسی چه داند تا پایهٔ سخن چند است

هیچ نفسی را از نفوس ثلاثه آن مرتبه و رتبت نبخشیده اند که نفس ناطقه زیرا که
اگر نفس نباتیست مردم که سلطان سریر چهار ارکان عناصر است و گیاهی
که خاک ره روی پایگاه دولت اوست هر دو را بپایش سربلند می گرداند چنانکه
میان این سرو آن سری هیچ فرقی از روی نما نمی ماند و اگر نفس حیوانیست
المنطبع که زنده ایست بصورت و معنی خویش مانند و حیوان که زنده
ایست بصورت و معنی خویش تا زنده هر دو را در ربقهٔ حیوانیت بیک
گوی می بندد چنانکه این را هم حیوان میگویند و او را هم اگرچه انسانش نام
خوانده است زیرا که مردم خوانده ذالله به حوالی و از السلام النفس الناطقه
نفسی است بلند مقام که هیچ وقت از سر تاج خویش فرود نیاید و بکسیست
با کیست تمام که فیلسوفان سر آورده عقل را بحکمت کار فرمایند چون نفس
نباتی پیراهن گیاه بی حس را در نهایت حسن است برآید و چون نفس حیوانی
تا آن شیر و شتر و سعود نیابد از این شیر گربه مردم را انشه بود و از انجا دان
اوست جز بقالب انسانی قابل قبول تکمیل خویش نداند و جز بزبان قابل

تو بدرویشی نازان و براورنگ سخن هیچ سلطانی چون مدحت تو ننشستست
در ازل آب ز سرچشمهٔ او ضمانت تو خورد زندهگانی سخن زان باید پیوستست

آغاز غرض دیباچهٔ ایشان از غرهٔ کمال حکایت کند دانند که منشی بر کمال وهو
الَّذِي أَنْشَأَكُمْ نطق را لطیف ترین میزانی ساخته است از برای نظم ترکیب
آدمی و مبدعی بی خیال بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ کلام را بدیع ترین دیوانی پرداخته
در سفینهٔ اجزای مردمی و ناطقیت نزدیک اهل منطق فضیلتی است از انشاء
صانع مصنوعات خاص مر عامهٔ بشر را نه بی فضل بادشاه بهشت بندگان خویش را
فصل ساز دار ازینجا روشن میگردد که چراغ گلشن آدم را که دود این طاق دخانی
از چرخ فرود آورده است از برای اینست که از ان یک چراغ صد هزار چراغ
دیگر برافروزد و ظلمت سرای دنیا را از زبانهٔ زبان ایشان منور گرداند پروانهٔ
نور حکمت دهد تا از دوده لب چراغها چندین کتاب علم در سفینه حروف محقق شود
چنانکه در قرآن واضح است وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ این کتاب علم و حکمت
طرازیست در تشریف ناطقیت که انسان را داده اند و این علم به بازوی هیچ حیوانی
غیر ناطق نتواند بود بدین استدلال مردم را جای دلالتست که هیچ درختی اختر
آدمیت را بلند تر از وقیقهٔ سخن نخشیده است و هیچ درختی در باغ گل مردم
باغی و آبی که نا گیست نامی تر ازین نشانده أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ
نام منصور منشی است از اوراق این دفتر دو ظل ممدود و سواد پیشانی بیاض

هرکه را این رباعی در دل جایگیر نیست دین او را هیچ نتوان خواند **قطعه**

ازین چهار خلیفه چهار گوشهٔ دین   درست همچو رباعی بچار مصراعست

یاران دیگر را خود چه صفت توان کرد جائے که همزبان بی دروغ رسول ایشانرا بچنین مدحی بلند روشن گردانید که اَصْحَابِیْ کَالنُّجُوْمِ **نظم**

شرف کرد اخلاص شان خرمن   ازان گشت خرده زکی و حسن

بعد از توحید احد و محامد محمد صلی الله علیه و آله وسلم آنچه بر بنده فرض است خواندن دعاء شیخ کامل مکمل و مقتدای واصل موصل و عنوان توقیع عنایت الٰهی و مضمون نامهٔ اسرار نامتناهی است سبحان شیخی کآیتی است از مصحف مجید بلکه نسخهٔ تحقیقی صحیح از منشور اَرْسَلَ رَسُوْلَهٗ بِالْهُدٰی شیخ عالم بلکه شیخ الشیوخ عالم نِظَامُ الْحَقِّ وَ الدِّیْنِ که نظم کار عالم بجواهر منظوم سبحهٔ او بربسته است زهی بینا و صادق نظر که مکنونات اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْکَ را در سواد عینین کَاَنَّکَ تَرَاهُ تضمین فرموده است دخهی دانا رموز خداوند اکبر که مغلقات وَعِنْدَهٗ مَفَاتِحُ الْغَیْبِ لَا یَعْلَمُهَا اِلَّا هُوَ را در سبق ازل حاصل کرده دل رحیمش نفحت تقریب اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِیْبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِیْنَ مشغول درون لطیفش بظرف زبانی وُجُوْهٌ یَّوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ اِلٰی رَبِّهَا نَاظِرَةٌ مخصوص شاعر برای او چه بیت سازد جائیکه بیت الله بیت اوست اَلْمَسْجِدُ بَیْتُ کُلِّ تَقِیٍّ و بدو در آخر ذکر که همه گفتار را بسنجد وَالْوَزْنُ یَوْمَئِذِ الْحَقُّ امید وارم که در آن میزان اقوال رکیک ما را اگر وزنی باشد از مدایح و محامد او باشد **نظم**

قبل ان تنفد کلمات ربی	نظم
پس شعر نباشد انکه شعرش خوانی	هان تا نکنی چو غافلان نادانی

شاعر نه و بلّغ ما انزل الیک من ربک مباشرت او ناظم نه و ایّدت بعبد نبی
یطعمنی و یسقینی اشباع او مدام نه و کلمة طیبة مثمر او و صافیه نه والملک صفا صفا
ملکبرا و رابی عناصر را فرو گذاشت کرد و به ثمر و خافقین ندید از سبعات فلک
بگذشت و بشتری التفات ننمود جائی رسید که در بلندی آن مقام کسی را سخن نرسید
تا از مقام دنی فتدلی حکایت کند از مقاله شعر دانا حکیمی که او را از برای این شعر
بیاموخت هو رب الشعری

قطعه

گر از دو کون بر آنسو جهانم از هم فکر	گهی بکنگره عرشش گردنم فتراک
بپایه نعتش ازین گونه میدهم گاهی	بآستانه نعتش فراز سد تا ناک

دیک جهان آفرین از یک جهان آفرین بر اهل بیت او باد و بر صحابه کرام او که
در عرض غرب هر یکی بحری بودند اول صدیق که قرینه پیروی بلا اوّلین
ردیف اوست والذین معه دوم در توان شعر سنجیده بدل عمر خطاب
کرچه صلابت با کافران سخت سخت اشدّاء علی الکفار سیم جامع نظم قرآن
عثمان عفان که صحیفه سینه او مجموعه لطف و رحمت رحمان بود رحماء بینهم چهارم
بهترین باب فهرست علی ابن ابی طالب علیه الصلوة والسلام من الحاضر والغائب
که اسفت و دوگانی و چهارگانی نماز متقاضی ارکان قرب گشت تراهم رکعا سجدا

مسابقت سخنها ابتدا آغاز کرده شعر گفتند اهمه کس از قوت طبع
است که طبیعت را انشا کرده بدین لطایف از قوت طبیعت پیدا
قَالَ مَنْ یُحْیِی الْعِظَامَ وَهِیَ رَمِیمٌ قُلْ یُحْیِیهَا الَّذِی أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِکُلِّ
هشت بیت بهشت جاودانی را که ودانی تَجْرِی مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ دارد بخیر الائمه
لذتست موازینه موزون گردانید بهشت خانه وجود انسانی را که بهتر جمیع در الکیه الدین
والباب بالکشت دارد ولعنده کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ بربست کرد قطعه

زبان زد هر شناه خود افرید خدا که	از آن همیشه سخن بر سر زبان گردد
زغیب یاوه گفتند مراقبال بخشش	که در دل همه مقبول جاودان گردد

و بهترین آرایش قوانین منطق و نیکوترین پیرایش دواوین نظم نعت رسول
امی است که خوانده بیت الحرام است بالله خلیل الحق در صفت انا و بها ست
او پرداخت و تسجیع بیت المعمور را از تلاوت آن ارادت کرد خداوند
سخن آفرین دو بیت را بنام او بنا فرمود و صله الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ پروی
همه قول صادق است است هر که شعر وی دروغ گوید إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ کَرِیمٍ
وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ نمط طایفه ناموزون که کذب هیچ او را بشعر ابتر داغ میکردند
و چشم سیداشتند که آن نسخه لوح محفوظ لسنخ نظم کوکن شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَیْبَ
الْمَنُونِ بر غلط است انکه قرآن منظوم را که لفات سخن است شعر بخوانند زیراکه شعر
سخنی را گویند که در بحر گنجد و هیچ بحری بن کلام معجز را محیط نتواند شد لَنَفِدَ الْبَحْرُ

دیباچه دیوان غرة الکمال

بسم الله الرحمن الرحیم

اللهم اطلع اهلة الغرة من مطالع هذه غرة الکمال فارجوا ان تجعل طلوعها
مبارکا کغرة الهلال غرۂ کمال انسان از دیباچه حمد مخترعیست که مطلع دیوان
بشریت بتنشیه کتابه خلق الانسان علمه البیان متجلی کرد و غرۂ کلام ایشان
از صحیفه شکر صانعیست که مبدا کتاب انسیت را به تشبیه کتابت خلق آدم
علی صورته متجلی گردانید از همگی مصنوعات این خلاصه را بسته بلب الآدمی بنیان
الرب آراستی هرچه خوبتر ارزانی داشت و از همگی اشتات این مجموعه را بدقیقه
الانسان سری به پیرایه هرچه مرغوبتر پوشانید زهی مفضلی که انبیا را فیضی بخشید
که در فضل یکی از یکی بهتر شدند تلک الرسل فضلنا بعضهم علی بعض وخهی عالمی که
علما را بدرجه برکشید که یکی از یکی بالاتر برآمدند و فوق کل ذی علم علیم پاک منعمی که
نعم اولیا را دل داد تا بی بیم و اندیشه پیمان راز کردند الا ان اولیاء الله
لا خوف علیهم ولا هم یحزنون بزرگ کرمی که کرم او شعرا را زبان داد —

۲

کتب خانہ نظامیہ

یہ کتب خانہ صرف اسی غرض سے قائم کیا گیا ہے کہ علوم قدیمہ کا تحفظ کیا جائے بزرگان دین کی بیش بہا اور نایاب کتابیں طبع کر کے شائقین کی خدمت میں پیش کیجائیں جن عربی یا فارسی کتابوں کے ترجمہ کی ضرورت ہو اُن کا ترجمہ بھی کیا جائے تاکہ ہمارے اہل ملک اپنے بزرگان کے فیوض و برکات سے بخوبی استفادہ حاصل کر سکیں۔

الحمد للہ کہ اس کتب خانہ میں نایاب و نہایت مفید قلمی کتابوں کا ایک معقول ذخیرہ جمع ہو گیا ہے اور اسکے معاونین اسکی ترقی و اشاعت میں برابر کوشش فرماتے ہیں آپ بھی اس کی اعانت ضروری خیال فرمائیں اور جو کتابیں یہ کتب خانہ طبع کر چکا ہے یا طبع میں اُن کی خریداری فرما کر علمی قدر دانی اور اسلاف کی محبت دکھائیں تاکہ یہ کتب خانہ مستحکم بنیاد پر قائم ہو کر اپنے فرض منصبی کو بخوبی انجام دے سکے۔

سیرت نظامی

یعنی سوانح عمری حضرت سلطان المشائخ محبوب الٰہی خواجہ نظام الدین اولیا قدس سرہٗ جس میں آپ کے بزرگان کی بخارا سے تشریف آوری۔ آپ کی ولادت۔ طالب علمی یتیمی۔ ارادت و خلافت۔ فقر و مجاہدہ۔ کشف و کرامات۔ اخلاق و عادات۔ ارشادات و تعلیمات۔ سخاوت۔ لنگرخانہ۔ تعمیر خانقاہ۔ اوراد۔ وظائف۔ ادعیات۔ اور آپ کے مکتوبات۔ اور آپ کے خلفا و مریدان اور آپ کے ہم عہد سلاطین بادشاہوں اور تمام خواجگان چشت کے مفصل حالات اور آستانہ شریف کی عمارت کا مفصل بیان ہے۔ قیمت بلا محصول ۱۲؎

سید یمین علی نظامی گاہر زادہ حضرت خواجہ نظام الدین اولیا قدس سرہٗ مالک کتب خانہ نظامیہ صوبہ دہلی

دیباچہ دیوان غرۃ الکمال

یہ دیباچہ خود حضرت سلطان الشعراء امیر خسرو طوطی ہند علیہ الرحمۃ

نے اپنے دیوان غرۃ الکمال کا نثر فارسی میں تحریر کیا ہے

فارسی علم ادب کا عجیب و غریب گنجینہ اور علمی رموز و نکات کا نادر

نایاب خزینہ ہے۔ حضرت نے اپنی سوانح عمری اور اپنی تصنیفات

کا بھی اس میں ذکر فرمایا ہے

مولانا مولوی حافظ سید یسین علی نظامی دہلوی خواہرزادہ حضرت

خواجہ نظام الدین اولیا محبوب الٰہی قدس سرہ نے اپنے

کتب خانہ نظامیہ

کے واسطے

مطبع قیصریہ دہلی میں طبع کرا کے شائع کیا